

Anmeldelser

Søren Michael Sindbæk: Ruter og rutinisering. Vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa, Forlaget Multivers, 2005. 356 s., 268 kr.

I arkæologen Søren Michael Sindbæks publicerede Ph.d.-afhandling, *Ruter og rutinisering*, henter arkæologisk analyse og syntese nyttig inspiration i nyere samfundsvidenskabelig teoridannelse. Bogen behandler et omdebatteret og langt fra nyt emne, nemlig vikingernes fjernhandelsruter i perioden 700-1000. Mange vikingetidsstudier har på mere eller mindre sikkert grundlag tegnet kort over vikingernes handels- og rejseruter i Europa. Sindbæk søger ved en grundig gennemgang af arkæologiske materiale fra handelsknudepunkter at skabe en sikrere kortlægning af organiseringen og forandringen af vareudvekslingen i Nordeuropa i denne periode. Geografisk begrænser afhandlingen sig til Østersø- og Nordsøområdet, det nordlige Centraleuropa samt det europæiske Rusland. Kontakterne til Færøerne, Island, Grønland og Europa syd for Rhinen og England lades ude af betragtning.

Sindbæk skildrer en periode, hvor Skandinavien voksede ud af de præhistoriske samfundformer og fik etableret mere og mere udbyggede og, som han kalder det, rutinerede handelsforbindelser rækkende fra London til Staraja Ladoga ved Ladogasøen i Rusland. Det er en pointe hos Sindbæk, at denne udbygning skete ud fra materielle, økonomiske og måske prestigemæssige motiver, og at kongemagten for det danske områdes vedkommende først kom ind som handelsknudepunktets beskytter sidst i 900-tallet. I løbet af de tre århundreder blev det skandinaviske område og til dels Rusland integreret i det nordeuropæiske handelsnetværk. Handelsruterne udviklede sig ikke som resultat af fastlagte strukturelle forhold eller ved indgriben fra en ordnende centralmagt. De opstod derimod gradvist som sociale processer startet af foretagssomme individer og udviklede sig fra udveksling af nogle få luksusvarer til faste handelsforbindelser. De af Sindbæk udpegede handelsknudepunkter blev i visse tilfælde importsteder, der kunne understøtte den lokale produktion af visse varer. Denne institutiona-

lisering af fjernhandelsruter over længere distancer og på tværs af kulturelle skel kalder Sindbæk med et term lånt fra en engelske sociolog Anthony Giddens for rutinisering.

Sindbæk går til emnet på baggrund af en bred viden. Han er velorienteret ikke blot i skandinavisk arkæologi, men også i polske og russiske udgravninger. Her er det ham en hjælp, at han behersker russisk. Sindbæk har søgt efter forklaringsmodeller, der kan give nøgler til en forståelse af fjernhandelsknudepunktets funktioner, i samfundsvidenskaberne. Valget er faldet på Giddens' strukturteori. Giddens beskriver handel som social adfærd. Han gør opmærksom på, at der i (handels)relationerne mellem suveræne nationer findes en accept af en række institutioner, der eksisterer i kraft af aktørernes accept af gensidig afhængighed. Til beskrivelse af sådanne institutioner har Giddens defineret tre begreber: Regionalisering, institutionalisering og rutinisering. Regionaliseringen betegner lokale handelssamfund, der opstår rundt om et centralsted. Institutionaliseringen betegner alle de faktorer, der fæstner knudepunktets position som handelssted: Infrastruktur som havneanlæg og vejforbindelser, voldanlæg, møntslagning og indførelse af vægtenheder muliggør dannelsen af regulære handelsforbindelser. Disse to processer danner forudsætningen for, at der kan ske en rutinisering af handelsnetværk forankret i en række knudepunkter. Begrebet rutinisering kan i dansk oversættelse udmærket spille på både rute og rutine. Sindbæk søger de tilfælde hvor handelskontakter og praksis bliver regelmæssige, accepterede og indarbejdede rutiner.

Sindbæk finder under den teoretiske udredning anledning til at tage afstand fra sociologen Karl Polanyis teorier om administreret handel og gaveøkonomi i fortidige samfund, der angiveligt ikke kendte til den rene markedsøkonomi. Der forekom efter Sindbæks mening en regelret markedsbaseret udveksling af varer over lange afstande.

Sindbæk må også vejen rundt ad Walter Christallers centralstedsteori, som han meget fornuftigt forkaster som uanvendelig for denne periode med en henvisning til, at den tidlige middelalder byer ikke kan sammenlignes med moderne bydannelser. Der fandtes knap nok

store byer i Nordeuropa i perioden 700-900. Adskillige af de udpegede knudepunkter var hverken centralsteder for en region eller midtpunkt i et byhierarki. Ja, nogle bar næppe præg af permanent bosættelse. På den anden side skulle handelsvarerne naturligvis omsættes og forarbejdes. Bestemmende for fjernhandel var den topografiske placering. Der skulle være let adgang til knudepunkterne udefra, en række basale faciliteter måtte være til rådighed, og der skulle gå mindre veje eller andre trafikåre til et opland, eller til et større indre område. Nogle knudepunkter som det russiske Staraja Ladoga formodes at have fungeret som stabel- og omladepladser.

Med den sociologiske ramme på plads kan Sindbæk da udvikle bogens egentlige ærinde, en beskrivelse af fjernhandelsstedernes udvikling, i nogle tilfælde opståen og død, og søge dem placeret i en kronologisk ramme. Der findes enkelte skriftlige kilder til tidens handel, men de er mangelfulde. Den oldengelske oversættelse af Orosius kan skildre rejseveje i Germanien og Skandinavien. Heri findes også en rejseberetning af en vis Wulfstan, der omkring 930 rejste over Hedeby og sejlede langs Østersøkysten. Polske studier har sandsynliggjort, at han rejste ad en etableret handelsrute. Adam af Bremen er senere end den behandlede periode, men skrev dog i 1070'erne. Han beskrev byer og veje og angav rejseruter i rejsetid, men er dog heller ikke nogen givtig kilde til vikingetidens handelsruter.

De vigtigste kilder er det arkæologiske fundmateriale. Her gør Sindbæk en del ud af at pointere, at en konstateret lokal udbredelse af en vare fra et regionalt center ikke nødvendigvis betød, at centret havde en funktion som fjernhandelsknudepunkt. Den vanskelige øvelse i studiet er at finde tilstrækkelige udsagn fra et fundsted, at udskille fundtyper, der kan indikere, at dette var et fjernhandelsknudepunkt og ikke blot et sted, hvor importerede produkter forarbejdedes. I øvrigt bringer Sindbæk ikke nye udgravningsdata. Hans ærinde er syntesen. I kapitel 5 behandler Sindbæk fire centrale fjernhandelsknudepunkters handelsgeografi. Stederne er Hedeby, Birka i den svenske skærgård, Kaupang i Vestfold i Norge og Staraja Ladoga ved Ladogasøen i Rusland. Her konstaterer han, at disse handelspladser ikke alle var ideelt placerede som centralsteder for den regionale handel, men at de alle lå ideelt som knudepunkter for nærtrafikale forbindelser. Kun Hedeby havde ikke en god naturhavn, men den lå til gengæld, hvor der kun var 17 km fra Sliens munding til flodforbindelser til Nordsøen. Byen lå nær danernes sydgrænse, Dannevirke lå tæt ved byen og Hærvejen, der var hovedru-

ten nordpå i Jylland, passerede byen. Modsat Hedeby var der meget let adgang søværts til øen Birka, der til gengæld ikke havde gode forbindelser ind i landet. Det gav Birka en vigtig rolle i handlen i den østlige Østersø.

Det første eksempel på fjernhandelsvarer, der fremdrages, er metalbarrer, der både tjente som råvarer og betalingsmiddel. Fundmaterialet viser en voksende tendens til at størrelse og vægt blev standardiseret – og altså handlen med metalbarerne rutineret i Sindbæks terminologi. De engelske sceats, tidlige mønter, spredtes til det vesteuropæiske og skandinaviske område. Dernæst får en række importvarer til det vstdanske område særlige kapitler: Klæbersten fra Skagerrakområdet blev importeret som halvfabrikata til gryder. Halvtildannede kværnsten af basalt blev indført fra Rhinområdet. Fra Norge kom andre kværnsten af granatglimmerskifer. Også fra Norge kom skifer til hvæssesten. Rhinsk Badorf-, Tating- og Pingsdorfkeramik kom til Dorestad og Hedeby og blev derfra spredt op i Jylland. I Ribe er der ligeledes fundet store mængder glasskår fra glasbægre.

Især kapitel 4 kredser om identifikationsproblemet. Hvordan skelnes almindelige beboelser med tykke lag sortjord eller eventuelt lokale handelscentre fra fjernhandelscentrene? Beviset for, at en udgravet lokalitet var et knudepunkt for fjernhandel, ligger i fund af en vis mængde genstande, der ikke havde lokale rødder, og som kan spores til et bestemt område. Derved bliver forskeren afhængig af udgravningernes intensitet og grundighed. Udbredelseskort på basis af fundhyppighed er et gammelt stridspunkt i arkæologien. Det ved Sindbæk naturligvis, idet han citerer Olaf Olsen for en udtalelse om, at der burde indføres 25 års forbud mod udbredelseskort i arkæologiske afhandlinger. Sindbæk er meget bevidst om kildematerialets svagheder, men lader sig ikke afskrække fra at tegne et handelsrutemønster.

Sindbæk bruger en del plads på østeuropæiske eksempler, og har her som nævnt den fordel at beherske russisk. Var Wolin og Kolobezg på den polske Østersøkyst fjernhandelsknudepunkter? Det har polske arkæologer hævdet, men Sindbæk antager, at de slaviske folk ved kysten ikke søgte at deltage i fjernhandelen, og at disse bosættelser derfor ikke havde fjernhandelsfunktioner. Sindbæk mener, at vikingetidens Truso er fundet ved en polsk udgravning, og at den fremstår som et af de få fjernhandelscentre fra 700-tallet i den østlige Østersø.

Meget pelsværk kom formentlig til Birka fra Staraja Ladoga, som har en meget central plads i Sindbæks handelsnetværk som porten til det russiske og orientalske marked. Den blev

sandsynligvis i 700-tallet et vigtigt transitsted for pelshandel med et enormt opland i Taigaen. Fra Skandinavien, vel især Sverige, kom til gengæld jern, som blev forarbejdet i byen. Byen blev i 800-tallet også en sluse for kontakter fra Volgaområdet og Kaukasus til Østersøområdet. De arabiske (kufiske) mønter og russiske varer, der fra sidst i 700-tallet kom til Skandinavien i store mængder, kom sikkert hovedsageligt ad indre russiske handelsruter til Staraja Ladogas skandinaviske købmænd. Sindbæk gør op med antagelsen om en skandinavisk flodhandel ad det, der med gamle krønikers betegnelse for skandinaverne er kaldt de varægiske ruter, i det nordvestlige Rusland.

De gamle forestillinger om vikingernes Ruslandsruter med direkte forbindelser til Orienten hviler på forestillinger om Rusland som et næsten folketomt og ustyret område. Forestillinger om, at skandinaviske handelsskibe hyppigt besejlede de russiske floder på handels- eller erobringsstogter må ifølge Sindbæk opgives. En sådan sejlads måtte være stødt på store geografiske hindringer, som at skulle hale både over land fra flod til flod. Der findes meget få fund af klinkbyggede både med køl af vikingetypen langs flodvejene. Vikingeskibe har kunnet gå ind til Staraja Ladoga og et stykke ind ad nogle flodmundinger, men er næppe kommet længere. Mere sandsynligt har været brug af russernes egne fladbundede både og simple stammebåde. Desuden foregik megen handel i Rusland om vinteren med brug af slæder.

På den anden side vandt skandinaviske fyrster midt i 800-tallet indflydelse i det russiske område. Der findes i Nestorkrøniken et udsagn om, at slaviske og østfinske stammer valgte en vikingehøvding, Rurik og hans to brødre, til at regere fra enten Novgorod eller Staraja Ladoga. Fyrster med skandinaviske navne kom siden til at indgå i stabiliseringen af magtstrukturerne i det vestlige Rusland. De varægiske ruter gled ind i et større kompliceret netværk af handelsruter og rejseruter, som efterhånden blev kontrolleret af Det oldrussiske Rige. Skandinaver sad på magtbaser og købmandsrettigheder på dele af den såkaldte Dnjepr-rute. Ad disse ruter kom russiske og orientalske varer til Skandinavien, og skandinaver rejste ad sådanne ruter til Byzans. Sindbæk betvivler således ikke vikingernes handelsaktiviteter i Rusland, men følger dem ind i et kompliceret handelsnetværk, hvor de russiske aktører spiller en vigtigere rolle end den ældre skole af vikingetidsforskere ville indrømme dem.

Sindbæk tegner på basis af arkæologiske fund af handelsvarer et tydeligt nordeuropæisk fjernhandelsnetværk, som baserer sig på knudepunkter, der var begunstiget af at være

trafikalt tilgængelige. Sindbæk kan følge tidligere forskere som Sture Bolin i sin formodning om, at der foregik en vareudveksling mellem Østersø- og Nordsøområdet. Han tvivler på, at udvekslingen er gået over Hedeby, men mangler en egentlig indikation af, hvilke veje udvekslingen fulgte. Hvor andre dele af arkæologien har høstet en del kritik for inddragelse af antropologiske og sociologiske metoder, anvender Sindbæk Giddens' strukturationsteori på en frugtbar måde. Måske går begrebet 'rutinisering' endog ind i den arkæologiske sprogbrug.

Der er tale om en syntese, der modigt tager kampen op mod en række etablerede forestillinger, mest radikalt med billedet af vikingernes Ruslandshandel. Noget paradigmebrud i vikingetidsforskningen er der dog ikke tale om. Dertil er bogen – så vidt en anmelder, der ikke er vikingetidsforsker, kan se – for meget forankret i den løbende forskningsdebat. Det er blevet en noget akademisk og teoristyret bog. Selvom sproget ikke i sig selv er tungt, er bogen indholdstung, og den kræver en vis baggrundsviden. Men den er også nybrydende og svær at lægge fra sig, når man har arbejdet sig ind i den. Den vil vække modsigelse og er helt sikkert ikke det sidste indlæg i debatten om vikingernes fjernhandelsnetværk. De mange åbne spørgsmål, som både de fysiske og skriftlige kilder efterlader, vil give plads for nye synteser.

Steffen Elmer Jørgensen

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt (Hrsg. v.): Geld und Kredit in der Geschichte Norddeutschland. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, bd. 43, 2006. 279 s., EUR 20.

Det har længe været overset i hvor høj grad landboøkonomien i historisk tid har været bygget på penge og ikke kun naturalier, ja at de overhovedet har haft en monetariseret økonomi. Bjørn Poulsen har med sit banebrydende arbejde "*Bondens Penge*" fra 1990 vist vejen og nu følger forskning i Slesvig og Holsten efter.

Anledningen til dette bind var et møde i 2004 i Plön for danske og tyske eksperter i "Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte" under ledelse af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, nestor i den slesvig-holstenske økonomihistoriske forskning.

Det første af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidts tre bidrag til bindet åbner hele rækken med sin korte, men meget intensive indfø-

ring i emnet, *"Zur Geld- und Kreditgeschichte Schleswig-Holsteins seit dem Hochmittelalter"* (s. 7-16). I hans oversigt sammenstiller han ikke kun hidtidige forskningsresultater og den relevante litteratur, men han skaffer samtidig den teoretiske basis for de følgende bidrag, bl. a. med definitioner af kredit, realkredit og *"personalkredit"* (s. 10 f.), rentebegrebet (s. 15 f.) og definitionen af de kredse, som var involveret i penge- og kreditvæsen. Allerede på dette sted ytrer sig et desværre meget almindeligt fænomen, nemlig at samleværkets enkelte bidrag kun afspejler forfatterens opfattelser før konferencen, ikke efter diskussionen. Således påpeger f. eks. Lorenzen-Schmidt i note 9, s. 9, og på s. 15 f. meget rigtigt og meget udtrykkeligt, at det påståede såkaldte kanoniske renteforbud i højmiddelalderen ikke har eksisteret, men har været et forbud mod ågerrenter, en opfattelse, som ikke har vist gennemslagskraft på de øvrige bidrag, og som kun er et eksempel på, at forfatterne ikke har læst deres kollegaers tekster.

Efter denne indledning følger Ortwin Pelc med et ukendt men meget fascinerende emne: *"Schätze in Norddeutschland. Schatzsagen, Schatzgräber und Schatzfunde in der Frühen Neuzeit,"* s. 17-42. Pelc nærmer sig emnet fra tre forskellige sider. For det første undersøger han skatte i litteraturen, frem for alt i sagn, derefter fokuser han på skattejægerne for til sidst at betragte fundne skatte fra 1501 til 1850. Bidraget præsenterer en hel række ukendte aspekter af skatte og skattefund og viser en forbavsende mangfoldighed af kilder og materiale. Men samtidig mærker man meget tydeligt, at forskningen endnu er i sin vorden, og at der mangler en teoretisk underbygning og rød tråd, så at det hele virker lidt essayistisk og sammenstillet.

Efter den mere kuriøse udflygt bliver det i de følgende fire bidrag dybt numismatisk. Først beretter Rolf Wiechmann om *"Wandel des Währungssystems bei den Elb- und Ostseeslawen. Zur ältesten Münzprägung in Mecklenburg-Vorpommern"* (s. 43-68), et bidrag, som skildrer overgangen fra gammel tid, præget af arabiske mønter og sølvstykker, over en mere møntorienteret periode i slutningen af 900-tallet indtil en tid, hvor kejserlige mønter blev efterpræget i det slaviske område. Derefter følger Jørgen Steen Jensens bidrag *"Münzprägung in Schleswig vom 11. Jahrhundert bis zum ersten Drittel des 14. Jahrhunderts. Was wissen wir und wo sind die Forschungslücken?"* (s. 69-78). Jensen beskriver frem for alt forskningens hidtidige resultater i et område, hvor der mangler en dybgående systematiske forskning, og ikke så meget selve prægningen af mønter i byen eller hertugdømmet Slesvig. Her venter et stort forskningsfelt, frem for alt når man knytter den

historiske og numismatiske forskning sammen. Michael Kunze kaster derefter blikket fra middelalderen til nutiden, fra Slesvig til Mecklenborg, hvor han undersøger *"Münzproduktion und Schatzbildung in Mecklenburg von 1568 bis 1618"* (s. 79-104). I centrum af hans udredning står møntproduktionen i den såkaldte *"Klipper- und Wipper"*-tid, 1600-tallets periode med møntforringelser og forfalskninger. Med Mecklenborg som eksempel beskriver han udmøntninger og møntproduktion i et lukket møntområde. Det numismatiske kapitel afsluttes med Wolf Karges *"Währungsreform im Deutschen Kaiserreich von 1871 aus mecklenburgischer Sicht"* (s. 105-114), som skildrer de rent praktiske forhold med møntreformen i Tyskland efter 1871. Indførelsen af Mark som enhedsmønt i Tyskland har normalt været henvist til bisætninger og ikke nærmere undersøgt, men han viser, at kampen om møntfoden varede ved i flere år, og at den samtidig også var en kamp om at begrænse Preussens indflydelse i det nye rige.

Fra numismatikken vendes fokus i det følgende mod kreditvæsen i Nordtyskland. Den kendte lokalhistoriker Günther Bock beskriver grevskabet Stormarn i *"Bauer, Geld und Krise des Spätmittelalters im Hamburger Umland"* (s. 115-142). På baggrund af sine tidligere undersøgelser undersøger han rente- og pengeforbindelser i Klein Hansdorf i Stormarn og mellem Hamborgere og bønder i Hamborgs opland i middelalderen. Hans undersøgelse viser, hvor dybtgående pengeforholdet mellem land og by og mellem oplandets indbyggere var blandet sammen, selv om man stedvist savner en dyberegående, mere abstrakt analyse. Selve analysen bliver derimod næsten eksemplarisk præsenteret af Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidts *"Kredite für Bauern der holsteinischen Elbmarschen (1350-1540)"* (s. 143-158), som dybdeanalyserer forholdet mellem storbyen Hamborg og dennes omegn og sammenligner det med forholdet mellem landsbyen Krempe og dennes opland. Lorenzen-Schmidt belyser mangfoldige aspekter, begyndende med spørgsmålet om, hvorfor bønder i middelalderen overhovedet har haft et behov for krediter. Han beskriver derefter agrariske krediter i denne periode, kilderne, selve forretningerne, rentefod og kreditternes omfang. Disse bidrag præsenterer et stort spektrum af analyseinstrumenter med stor succes og udmærkede resultater. Fra den danske side følger nu John Christiansen som præsenterer udsnit af sit magisterarbejde i *"Der Kieler Umschlag im 16. und 17. Jahrhundert"*, (s. 159-176). Hans overblik baseres først og fremmest på sammenstilling af den hidtidige forskning i omslaget i Kiel, som var senmiddelalderens og nyere tids vigtigste nordeuropæiske pengemar-

ked. Selv om resultaterne af hans undersøgelser er et vigtigt bidrag til forskningen, så er der også anledning til at anføre nogle kritikpunkter. Hans viden om pengecirkulation og pengeoverførelser i Nordeuropa er ikke helt à jour, bl.a. fordi han er blevet hængende i den gamle teori om et kanonisk renteforbud. Derudover undersøger han ikke den meget spændende sammenhæng mellem handel og kreditmarked.

Fra Kiel vender bindet sig nu til et andet område, de Nordfrisiske øer, hvor Martin Rheinheimer undersøger *"Das Geld der Kapitäne. Kapital und Kredit auf den Nordfriesischen Inseln Amrum und Föhr im 18. und 19. Jahrhundert"* (s. 177-204). Ganske vist er det velkendt, at nordfrisiske kaptajner i 1700- og 1800-tallet tjente en masse penge, men mærkelig nok har ingen før spurgt, hvad de gjorde af disse penge. Dette desideratum bliver nu udfyldt af Rheinheimer som også eksemplarisk analyserer penge- og kreditforhold på øerne Amrum og Föhr under søfartens og hvalfangstens højkonjunktur. Blandt hans resultater er det meget vigtigt at bemærke, at øernes kaptajner var meget konservative og at deres penge ikke har medvirket til at udvikle industrielle forhold eller fabrikker på fastlandet. De blev mestendels konsumeret eller investeret i en meget begrænset ramme.

Lige så lidt innovativ var kapitalinvesteringer og spekulationer i den florissante tid i hertugdømmerne, som Peter Wulf undersøger i *"Concurs auf eigens Anhalten. Der Konkurs des Gutsherrn Jens Peter Neergaard im Jahre 1825"* (s. 205-233). Udgående fra hans mange undersøgelser om godsherskab og -drift i denne periode beskriver Wulf en af de mest kendte godsspekulanters opstigning og fald. Jens Peter Neergaard, søn af en sjællandsk godsejer, købte på kort tid 14 godser, i den forhåbning at kunne sælge dem med gevinst efter kort tid. Men satsningen slog fejl p.g.a. kontinentalspærringen, og hans på kredit finansierede imperium brød sammen. Wulf beskriver markedets mekanismer og indlejrer dette enkelte tilfælde i en større sammenhæng, dog ikke uden redundanser.

Alix Johanna Cord beskriver i *"Herkunft und Transfer von Vermögen in zwei Eutiner Bürgerfamilien des 19. Jahrhunderts"* (s. 233-260) to helt almindelige Eutinske borgerfamilier Aewerdieck og Harms, som kom til byen i 1800-tallet og efter flere år indtog nogle bestemte positioner i byen. Familiernes almindelighed er det egentlig spændende, fordi de er repræsentative for en bredere borgerlighed i hertugdømmerne og måske også i den helt almindelige by i Danmark og Nordtyskland i perioden.

Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt afslutter bindet med at tage tråden op fra sin forrige artikel i *"Bäuerliches Kreditverhalten in der Krem-*

permarsch im 19. Jahrhundert" (s. 261-276). Her beskriver forfatteren frem for alt pengeforhold hos otte bønder fra Elbmarsken i 1800-tallet, en nyttig beskrivelse, da kilderne til dette emne sjældent er offentligt tilgængelige. Man savner dog en tilfredsstillende analyse af talmaterialet.

Samlet kan man konstatere, at forskningen i penge- og kreditmarkedet i Nordtyskland i middelalder og nyere tid er kommet et godt stykke fremad. Selv hvis enkelte bidrag kun sammenfatter forskningen, giver den samlede mængde af emner, der behandles i dette bind, et godt overblik, samtidig med at enkelte artikler inspirerer til at gå nye veje. Den vanskelige opgave at bringe numismatikere og historikere til at kommunikere på samme niveau er lykkedes i dette samtidigt stimulerende og sammenfattende bind.

Carsten Jahnke

Volker Vogel (Hrsg. v.): Holzfunde aus dem mittelalterlichen Schleswig. Ausgrabungen in Schleswig, Berichte und Studien, bd. 17, Wachholtz Verlag, 2006. 312 s., EUR 65.

Siden byen Slesvigs byråd i slutningen af 1960'erne besluttede at nedrive store dele af den gamle historiske indre by, gælder byen som et af de bedst undersøgte middelalderlige samfund i hele Nordeuropa. Genstandene som man fandt under udgravningskampagnen 1970-1978 er utallige og tilsvarende stor har opgaven været at analysere og publicere resultaterne.

Efter at interessen havde samlet sig om de klassiske materialetyper som keramik (1958) eller menneske- og dyreben (1983, 1984, 1986, 1987, 1990, 1995 og 1996) er forskningen nu kommet hverdagslivet nærmere. I 1992 blev det slesvigske skotøj undersøgt, 1998 og 2001 andre læderfund, 2000 jernkram, i 2002 glas og nu følger det næste spændende område: Genstande af træ.

At dette område blev behandlet så sent hænger først og fremmest sammen med stoffets hverdagsagtighed. Træfund er mestendels ikke spektakulære, men omfatter flere ting fra den virkelige daglige dag i middelalderen: tallerkener og kopper, fade og træbaljer, river og spader, sadler eller høvle, for blot at nævne nogle få. Den eneste virkelige spektakulære opdagelse, som blev gjort, er en helgenfigur som halvfær-

dig blev smidt væk under reformationen, og den blev allerede behandlet i en artikel i 2001. Og nu følger resten af træfundene. Der er ikke tale om kedelige levninger, som man for systematikens skyld har følt sig tvunget til at tage med, men et virkeligt kerneområde: Livet i middelalderen, som det i Danmark for ikke længe siden blev beskrevet af Else Roesdahl, men som ikke nyder samme interesse i Tyskland. Udgiveren har valgt at præsentere fundene ikke efter brugsmønster men efter de tre vanlige fremstillingsmåder (dreje, bødke, snitte) og har bedt nogle af de store eksperter på dette område om at give en oversigt over fundene, fremstillingen og udviklingen.

I det første bidrag behandler Ingrid Ulbricht alle drejede fund fra udgravningskampagnen i Slesvig 1970 til 1978, frem for alt fra Schild og fra Plessenstrasse. Blandt de næsten 10.000 træfund fra denne udgravning finder man 625 drejede objekter fra perioden 11. til 14. århundrede, byen Slesvigs store tid som internationalt fjernhandelscentrum. Kunsten at dreje forudsætter et intimt kendskab til de forskellige træsorters egenskaber og en vis teknisk udvikling, frem for alt drejebænken. I denne henseende giver Ulbrichts undersøgelser nye, spændende erkendelser. Forfatteren kan f.eks. vise at spektretmet af benyttede træsorter blev udvidet i løbet af tiden. Var det i det 11. århundrede først og fremmest løn, ask og elletræ som blev brugt, kom i periodens slutning selv lindetræ til, som var tabuiseret i de foregående århundreder.

Men hvilke varer blev i middelalderen drejet? Her viser undersøgelsen en klar tendens imod nogle få hverdagsprodukter: først og fremmest skåle respektive tallerkener, fade eller terriner, dåser og krukker og kander. D.v.s. ting som blev brugt i enhver husholdning og i alle situationer og ikke spektakulære luksusartikler.

Moden i middelalderlig service var i det 11. og 12. århundrede små skåle/tallerkener, drejede på både inder- og yderside, mens det i det 13. århundrede blev almindeligt med (måske billigere) skåle, som kun var drejet på indersiden og tilhugget på ydersiden; et godt eksempel på de første rationaliseringstendenser i det højmiddelalderlige samfund. Det samme gælder for trækander, som i begyndelsen af det 13. århundrede pludselig helt forsvinder fra fundmaterialet. Her kan Ulbricht vise sammenhængen med de keramiske fund, idet de keramiske kander dukker op på samme tid som trækanderne forsvinder, og at denne abrupte forandring ske på baggrund af en ny lov i byen og ikke som smagssag (s. 78).

Også næste artikel om bødkrede varer stammer fra Ingrid Ulbrichts hånd. Til bødkerens hovedopgaver hørte frem for alt fremstillingen

af tønder, datidens vigtigste transportcontainer og – hvad for størstedelen er ukendt – bægre, skåle og bølter. Ulbricht kan f.eks. vise, at bødkerne i Slesvig har lavet deres produkter af hele træstammer, og de har anvendt rødgran og fyr, træsorter som ikke forekommer i Sønderjylland og Holsten. Det er ikke kun en henvisning til Slesvigs betydning som handelsby, men også til byens handelsretning, da disse træsorter voksede i Nord- og Østeuropa. Ud over det viser nogle fund af ædelgran Slesvigs handelskontakter mod syd, hvor denne træsort blev brugt til fremstilling af vintønder som blev bragt til Slien og der genbrugt. Det bekræfter den vedtagne antagelse, når forfatteren kan påvise denne imports ophør i 1200-tallet, da Lybæk overtog Slesvigs rolle som Østersøcentrum.

Spændende er undersøgelsen af de forskellige typer bødkerfremstillede bægre og skåle, som var så almindelige, at selv sølvbægre blev formet som stavbægre, da det var formen, man kendte (s. 163). Generelt kan Ulbricht konstatere, at bægrenes volumen varierer, men samtidig viser det sig, at der i hele perioden blev fremstillet bægre, som indeholder 0,7-0,8 l. Her kan man med god grund slutte sig til et helt almindeligt middelalderligt udskænkingsmål. Det er ahistorisk at beregne rummålene i liter, og man kunne med fordel have angivet dem i nogle af de mest anvendte skandinaviske eller slesvig-holstenske enheder fra denne tid. Da viser det sig, at 0,8 l er en 58. del af en skæppe eller en 180. del af en tønne fra Ribe i 1200-tallet (Kurt Petersen: Mål og vægt i Danmark, Skælskør Museum, 2002, s. 54 f.), og måske er det målet for en gammel enhed vi kalder en "potte".

Mens de bødkrede fund afspejler periodens måltidskultur i en nordeuropæisk handelsby, er manglen på tønder i udgravningerne påfaldende, og det giver anledning til spørgsmålet om, hvor de mange tønder, der blev anvendt i handelen er blevet af, om der f.eks. har eksisteret et separat handelsområde i byen?

Hilke Elisabeth Saggau opgave omfatter alle fund, som ikke er drejet eller bødcret, d.v.s. alle tilhuggede eller snittede fund, og det giver 100 sider *diner surprise*: Knive, skeder, kopper, spatler, trug, brød- og glødestager, skovle, river, rokkehoveder, vinder, hegler, legetøj, møbler, døre, nøgler, væglamper, hamre, flydere, skohæle, pile og meget mere. Her finder vi hele spektret fra husholdningssager til håndværk, fra fiskeri til mode. At det kun bliver til en beskrivelse mere end en analyse af mangfoldigheden er klart.

Men denne manko udliges med de to afsluttende bidrag, hvor fire udvalgte fund fra det sidste komplekse beskrives nærmere. Karl-

Heinz Gloy beskriver for det første et håndbor fra det 11.-12. århundrede og to høvle. Gloy har rekonstrueret boret og vist, at det fungerer fint i frisk træ. Den ene høvl fra det 12. århundrede er lavet af taks, og den anden (11.-12. århundrede) af løn. Også disse værktøjer er rekonstrueret og har vist sig anvendelige til henholdsvis grovere og finere arbejde og dokumenterer tilstedeværelsen af snedkerhåndværk i Slesvig. Afsluttende beskriver Ulrike Mayer-Küster en næsten fuldstændig og meget sjælden middelalderlig sadelbom, som viser at Slesvig fulgte med udviklingen.

Værket giver meget fine eksempler på moderne arkæologisk analyse og resultaterne af omsætning i eksperimentel arkæologi. Vores billede af det middelalderlige dagligliv er blevet beriget med flere facetter, og det viser, at de hverdagsagtige fund har en berettigelse, der måske er større end de spektakulære enkeltfund.

Carsten Jahnke

Ole Færch: Diplomatarium Hornumense. Tingsvidner, breve og andre dokumenter fra Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing. Bd. 1 1216-1581, bd. 2 1582-1636. Forlag Ole Færch, 2004. 1049 s., 600 kr.

Ole Færch: Herredsfogeder og skrivere ved Hornum herredsting, Nørholm og Nibe birketing samt Hornum-Fleskum herredsting. Forlag Ole Færch, 2006. 96 s., 200 kr.

Smalle publikationer udgivet i yderst begrænsede oplag, behøver ikke i sig selv at være smalle, hverken i udstyr eller omfang. Et slående eksempel herpå er Ole Færchs monumentale udgivelse, der geografisk dækker Hornum Herred i Himmerland. *Diplomatarium Hornumense* er tillige en kildeindsamling for et landområde, hvilket i dansk sammenhæng, så vidt det er herværende anmelder bekendt, er enestående. De hidtil udkomne og betydeligt ældre diplomatarier fra tidligere og nuværende danske lokalområder, har dels dækket hovedstaden, dels Viborg, Flensborg og Malmø, og er alle udgivet i sidste halvdel af 1800-tallet. Til denne række, og alligevel som en art "outsider," føjer sig så Færchs værk.

Diplomatariet indledes med koncentrede,

men informative gennemgange af baggrunden for og kilderne til diplomatariet, afsnit om Hornum herred, herreds- og birketingssegl, tingstederne og deres funktion, ting- og herredsfoget, tingsvidner, dokumenternes indhold, udformning, pergament, papir og besegling, sprog, stævning og dom m.v., retsforfølgning, tingbøger, tingskrivere og arveembeder, alt klaret s. 5-21, hvorefter følger selve diplomatariet, som optager de følgende godt 900 sider. Værket afsluttes med fortegnelser over litteratur og forkortelser samt et register. Slutåret 1636 betinges af, at rækken af bevarede tingbøger begynder dette år. Efter 1636 findes altså tingbogsmaterialet samlet. Søger man lokal- og personalhistoriske oplysninger fra det himmerlandske før denne tid, kan den historisk interesserede nu gå til Færchs værk, og her finde de originale tekster, uden at skulle grave sig igennem dynge af dokumenter fra de mange forskellige arkivgrupper i Rigsarkivet og Landsarkivet for Nørrejylland, eller den store gruppe af spredte udgivelser, hvorfra der også er hentet oplysninger til diplomatariet, om ålestadestridigheder og aflad, godsfortegnelser, lovhævder m.m.m. Hertil kommer, at diplomatariet indeholder en cd-rom med hele materialet, således at man også kan søge elektronisk, hvis man ikke har tålmodighed til at anvende bogens register.

På sin vis et biprodukt til diplomatariet, er samme forfatters bog *Herredsfogeder og skrivere ved Hornum herredsting, Nibe og Nørholm birketing samt Hornum-Fleskum herredsting*. Her er det geografiske område udvidet til også at omfatte Fleskum herred i Himmerland, og den periodiske ramme til begyndelsen af 1900-tallet. Udgangspunktet for denne bog er, at det var Færchs hensigt at der i diplomatariet til lige skulle findes et afsnit med personalhistoriske oplysninger om herreds-, birkefogeder og skrivere. Dette måtte opgives p.g.a. det omfang, som diplomatariet antog, men blev altså udgivet som selvstændig publikation i 2006. Her kan man læse mere om nogle af de centrale aktører i diplomatariet.

For begge værker gælder, at der er tale om nyttige bøger for læsere med interesse i Himmerlands historie i særdeleshed, men også for personalhistorisk interesserede, ligesom bøgerne vil kunne anvendes i.f.m. Danmarkshistoriske studier, hvor lokale konsekvenser af centrale beslutninger kan antage eksemplets karakter.

At der er tale om imponerende publikationer skal fremhæves. Ligeså at der er tale om smalle, i en vis forstand, hvilket måske også antydes af oplaget. *Diplomatarium Hornumense* er blot trykt i 200 eksemplarer, mens *Herredsfogeder og skrivere...* er trykt i 100. Heldig den historiker,

som er kommet i besiddelse af Ole Færchs bøger.

Henrik Gjøde Nielsen

Lone Leegaard: Pesten – Europa i katastrofens tegn. Jyllands-Postens Forlag, 2007. 240 s., 299 kr.

Lone Leegaard har med *PESTEN – Europa i katastrofens tegn* begået en bog, der har som mål at beskrive ... *hvad der skete med samfundet, da det blev ramt af katastrofen. Om hvordan man kæmpede for at forhindre pesten i at komme igen, og om hvordan det lykkedes til sidst* (s. 6).

Med bogen ønsker Leegaard således at fortælle om hele pestens vesteuropæiske historie – fra den ramte havnebyerne i Italien i 1347 og til den forsvandt østpå efter en sidste gang at have raseret Marseille og Provence i 1720-22. Det er en stor mundfuld, og i indledningen understreges det da også, at forfatteren ikke har ambitioner om at føre læseren igennem en kronologisk gennemgang af denne omfattende historie. Havde hun nu alligevel forsøgt at gøre det, ville det have været yderst interessant og banebrydende læsning!

I stedet har Leegaard valgt den mere overkommelige – og tidligere velafprøvede – form, hvor hun igennem bogen laver forskellige nedslag i tid. Disse skal således give læseren indblik i, hvordan de gentagne pestudbrud påvirkede liv, samfund og mennesker i de knap 400 år, den huserede i det vestlige Europa.

De valgte nedslag i tid og sted afspejler naturligtvis det eksisterende kildemateriale, hvilket sætter lande som Italien, Frankrig, og England i højsædet, især i forbindelse med den tidlige pesthistorie. Således skrives om Den sorte Død i Firenze, om bondeoprør i England, og om de første skrappe forholdsregler mod smittefare i Venedig og andre af de italienske bystater samt i England omkring 1600 og senere. Derefter følger to kapitler, der beskriver to andre af samtidens forklaringsmodeller, nemlig begrebet "Guds straf" og troen på en astrologisk forklaring. Herefter vender man blikket mod Danmark og beskriver detaljeret pestudbruddet i København i 1711 for til sidst at slutte af med Vesteuropas sidste store pestudbrud, der ramte Marseille og Provence i 1720-22.

PESTEN – Europa i katastrofens tegn er en populærvidenskabelig gennemgang af pestens historie – og det er en god ting, eftersom der

mangler dansksproget materiale, der kan give en overordnet tilgang til problemkomplekset. Bogen er skrevet i et letlæseligt og let forståeligt sprog – om end der til tider er gjort lidt vel meget ud af forklaringerne. Jeg tror den alment interesserede læser af denne bog vil være klar over, hvad tiende er, uden at få det forklaret i detaljer, ligesom middelalderens tro på helgener formentlig også er forholdsvis kendt stof.

Den populære tilgang og ønsket om at skrive en bog, som alle kan have glæde af, kan nok til en vis grad forklare den gennemgående brug af kendt materiale. Der er ikke meget nyt under solen i Leegaards bog, og den litteratur og de kilder, der benyttes i beskrivelsen af særligt Den sorte Død, er næsten klassiske. Boccaccios *Dekameron* om pesten i Firenze, Petrarca om Avignon... Fulgte man – som denne anmelder – med i tv-serien *Pest over Europa*, som Lone Leegaard sammen med Mads Baastrup tilrettelagde for DR2 for nogle år siden, genkender man mangt og meget i denne bog. Men hvis ønsket er at lokke en bredere skare danske læsere til at interessere sig for emnet, er det vel egentlig underordnet, at man kan læse de fleste af de her bragte pointer, citater og kilder i mangen udenlandsk pesthistorisk udgivelse. Det er trods alt første gang, man ser en sådan samlet fremstilling af emnet på dansk.

Der hvor jeg synes problemet ligger i Lone Leegaards bog, er hendes behandling af det danske materiale. Det er jo ingen hemmelighed, at det ikke bugner med illustrative og farvestrålende beretninger om Den sorte Død i danske arkiver. Ej heller at det danske kildemateriale til pesten først for alvor bliver rigeligere efter reformationen, hvor centraladministrationens kildemateriale tager til i omfang. Alligevel synes jeg, det er for uambitiøst udelukkende at fokusere på de to store yderpunkter i dansk pesthistorie – Den sorte Død, hvorfra der dog bringes et par citater, og 1711-udbruddet i København.

Selvom der i de fleste kapitler pligtskyldigt skrives lidt om danske forhold, er det nogle gange så småt med oplysninger, at det ligeså godt kunne have været udeladt. Hvorfor ikke bruge lidt mere energi på at beskrive danske pesttraktater, når emnet alligevel er oppe (s. 138f), eller på at berette om danske forholdsregler imod pesten, når man alligevel hører om karantæne, isolation og andre smitteforholdsregler i kapitel 3?

Det er først i kapitlet om pestudbruddet i 1711, at danske forholdsregler for alvor bringes i spil – og her betragtes det som en ny ting, at der findes regler, der kræver at syge isoleres i eget hus og at døde graves dybt ned for at hindre smittefare (s. 166). Allerede i den første

permanente *Forordning om, hvorledes der skal forholdes under pest, blodst og sådanne smittesomme sygers tid* fra 1625 er disse tiltag nævnt. Og det er heller ikke noget nyt, at man lader sig inspirere fra udenlandske regler – det findes tilbage til de tidligste danske forordninger på området. Om pesten i København i 1711, og den europæiske epidemi, som udbruddet var en del af, skriver Leegaard i øvrigt, at det var "... *et af historiens værste pestangreb i Europa* (s. 166). Dette kan vel i bedste fald diskuteres, men i hvert fald er 1711-epidemien en af de bedst dokumenterede og mest undersøgte pestepidemier i historien. Netop kildematerialets mængde og omfanget af historisk bearbejdning kan meget vel have medvirket til at stemple denne epidemi som særlig slem. Måske er virkeligheden den, at vi blot ved meget mere om denne epidemi end om de tidligere.

Hvorom alting er, så ville det have været interessant, om Lone Leegaard havde benyttet lidt mere dansk materiale i sin bog. Der findes faktisk en del mindre undersøgelser af andre danske epidemier – og noget sådant ville have medvirket til at gøre denne danske introduktion til pestens historie endnu mere relevant, for 'nye læsere' såvel som mere garvede udi pesthistorien.

Lise Gerda Knudsen

Jens Glebe-Møller: Struensees vej til skafottet. Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden. Museum Tusculanums Forlag, 2007. 134 s., 148 kr.

Struensees vej til skafottet er en fængende titel, men efter endt læsning må man konstatere, at titel og indhold forholder sig til hinanden som blondinen på køleren af sportsvognen: Struensee og hans vej til skafottet er først og fremmest blikfang. Undertitlen "Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden" er straks tættere på sagen, men "fransk og tysk oplysning i Struensees København" eller "apologi og neologi i Balthasar Münters skrift om Struensees omvendelse" havde nu været mere ærlig snak.

Som det vil være de fleste bekendt, blev Struensee godt og grundigt forberedt til sin død på skafottet af præsten ved Sankt Petri tyske kirke Balthasar Münter. Det blev til i alt 38 samtaler mellem de to i perioden 1. marts til 28. april 1772, og blot et par måneder efter henrettelsen udgav Münter et skrift, der refererede disse samtaler og afsluttedes med Struensees egen beretning om sin omvendelse.

Historikerne har hidtil vist den dybeste mistillid til Struensees egen omvendelsehistorie, og heller ikke Glebe-Møller ønsker at røre denne tekst med en ildtang. Hans argument mod skriftets ægthed – at dets opbyggelige og patetiske stil slet ikke svarer til det forsvarsskrift, Struensee samtidigt udarbejdede til sine dommere – er ikke særlig overbevisende. Når alt kommer til alt, ville det vel ikke være så underligt, hvis stilen i et religiøst bekendelsesskrift og i et juridisk partsindlæg adskiller sig markant fra hinanden, i det mindste ikke for retorisk dannede mennesker som 1700-talletes. Sagen er nok snarere den, at vi instinktivt har det ligesom dronning Caroline Mathilde. Da hun fik meddelelsen om Struensees omvendelse, havde hun simpelthen svært ved at tro på, at det skulle være alvorligt ment. Sådan var den Struensee, hun og vi mener at kende så godt, ikke.

Tilbage bliver de 38 samtaler, som Münter refererer. Sandhedsværdien af dem står Glebe-Møller også meget tvivlende overfor, selv om han ikke kan få sig selv til helt at afvise en historisk kerne. Han formulerer sin samlede bedømmelse på den lidt bagvendte måde, at "*det selvfølgelig ikke er usandsynligt, at Struensee i isolationsfængslet har overtaget noget af sin skriftefaders tankegang og måde at udtrykke sig på, men længere kan vi heller ikke komme det*". Et så klausuleret udsagn er det vist svært at være uenig i. På grundlag af en traditionel troværdighedsanalyse kommer Glebe-Møller frem til, at Münters skrift om Struensees omvendelse egentlig kun er kilde til Münter selv. Heri er intet nyt.

Det er der til gengæld i Glebe-Møllers næste skridt. Han har nemlig fået den glimrende idé at se på de ideologiske holdninger og dagsordener, som Münter gennem skriftet udtrykte og fremmede. Den følgende analyse viser på aldeles overbevisende måde, hvordan omvendelsesskriftet fra start til slut er anskuelsesundervisning i den neologi (tysk, deistisk farvet oplysningsteologi), som Münter abonnerede på. I modsætning til Frankrig, hvor en kirkekritisk og antireligiøs oplysning stod stærkt, var oplysningens brede strøm i Tyskland præget af en positiv holdning til kristendommen. Man så kristendommen som den "*fornuftige*" religion par excellence og bestrebte sig på at vise den fuldkomne harmoni mellem fornuft og åbenbaring. Samtalerne med Struensee fremstår i dette lys som et møde mellem den religionskritiske franske og den religionsvenlige tyske oplysning, hvor Struensee ved Münters ord og læsning af god neologisk litteratur skridt for skridt føres fra gudsbespottelse og forhærdelse til inderlig tro og dybtfølt anger. Münters bog er med andre ord et opbyggeligt skrift, der følger sig ind

i en lang tradition af fortællinger om omvendte (dødsdømte) syndere, men også et apologetisk skrift, som forsvarede kristendommen mod ugudelige filosoffer, og et stykke propaganda for den neologiske teologi. Dette udvikler Glebe-Møller i seks små kapitler, der sammenfatter og perspektiverer hovedpunkterne i Münters fremstilling af samtalerne. Det er spørgsmål om menneskets natur (materiel maskine eller sammensat af legeme og ånd), sjælens udødelighed og moralens grundlag, frygtens rolle i religiøsitet og meget mere. Punkt for punkt konfronteres franske gudsbepottere som La Mettrie, Voltaire, Helvetius og d'Holbach med de tilsvarende, dengang meget populære, men i dag ret så ukendte tyske neologer: Jerusalem, Hess, Less og flere.

Denne analyse af omvendelsesskriftet, der af indhold og omfang egentlig blot er at sammenligne en længere artikel, har Glebe-Møller så udvidet med nogle indledende afsnit om Struensees og Münters respektive karrierer (s. 1-54) og et morsomt, men i grunden løsrevet efterskrift i form af en oversættelse fra tysk af et lille satirisk stykke om hunde og mennesker, der med overvejende sandsynlighed kan tillægges Struensee (s. 109-122). Hvis man tror i denne bog at erfare nyt om Danmarkshistoriens nok mest saftige skandale, så må man tro om, men man får til gengæld en interessant lille afhandling om Münter som neologisk popularisator i spændingsfeltet mellem fransk og tysk oplysning.

Sebastian Olden-Jørgensen

Michael Bregnsbo: Caroline Mathilde. Magt og skæbne. En biografi. Aschehoug, 2007. 281 s., 299 kr.

For et par år siden hjalp jeg den engelske forfatterinde Stella Tillyard med de danske kapitler i hendes bog *A Royal Affair. George III and his Troublesome Siblings*, som netop er udkommet på dansk med titlen *En kongelig affære*. Bogens vigtigste kapitler omhandler Caroline Mathilde og Struensee, og jeg fik lejlighed til både at gennemgå meget af kildematerialet og observere, hvorledes en psykologisk interesseret skribent med store literære evner gik til værks. Kort før udgivelsen af Stellas bog mødte jeg Michael Bregnsbo på Rigsarkivet, og eftersom jeg vidste, at han var i gang med en biografi om Caroline Mathilde, satte jeg ham i forbindelse med Stella (efter at have fået hendes tilladelse). Vi

er således begunstiget af to moderne, men meget forskellige, biografier om den ene af hovedpersonerne i et af Danmarkshistoriens store dramaer. Det er ikke mindst heldigt, fordi Asser Amdisens Struenseebiografi *Til Nytte og Fornøjelse* trods sine uomtvistelige kvaliteter ikke var uden mangler.

Bregnsbo gør allerede i indledningen klart, at han ikke vil søge at forstå Caroline Mathildes personlighed eller tegne et psykologisk portræt af hende. I stedet vil hun blive set som en begivenhed i Danmarkshistorien. Hun var tegn på, at noget var kommet ud af kontrol, og Bregnsbo påpeger, at to forhold var afgørende: Hun tog sig en elsker, hvilket var særdeles problematisk p.g.a. kongefamiliens krav på sikkerhed for eventuelle børns rette paternitet, og elskeren lod sig ophøje som diktator. Det betød på den ene side, at elskeren Struensees position var stærk, på den anden, at hvis man ville fjerne Struensee fra magten, måtte man også fjerne hende.

På grund af Bregnsbos selvvalgte begrænsning i forholdet til de psykologiske aspekter af Caroline Mathildes liv og person, er bogen snarere en beskrivelse og analyse af de politiske begivenheder i årene 1766-72 end en traditionel biografi, og som sådan er den langt hen ad vejen rigtig god. Bregnsbo har som den første benyttet Caroline Mathildes breve til sin bror Georg 3., men bogens styrke er ikke sensationelle opdagelser, men nytolkninger og modificeringer af et allerede kendt begivenhedsforløb. Der er en fin og forståelig indledning om Danmark-Norges og Storbritanniens struktur, styre og udenrigspolitik, og fremstillingen af 1760'ernes politiske kamp i Danmark-Norge er forbilledligt klar. Bregnsbo viser overbevisende, at Struensee var umanerligt uvidende om eller ligeglad med enevældens politiske system, og at det lykkedes ham at få magtfulde grupper som fjender, mens modstanderne af Bernstorffs og Moltkes storgodsjerstyre under Frederik 5. ikke sluttede op om ham, bl.a. fordi hans samliv med dronningen udfordrede middelklassens moralske normer. Han fik ikke skabt sig et eget parti, heller ikke blandt medlemmerne af det reformparti, som placerede ham i kongens nærhed. Om Caroline Mathildes selvstændige politiske vision og indflydelse vurderer Bregnsbo, at der er indicier, der kan tolkes i retning af hendes aktive medvirken i Struensees reformpolitik, men intet entydigt.

Dette er den bedste og klareste beskrivelse og analyse af den politiske kamp fra Christian 7.'s tronbestigelse, jeg har læst, hvilket alene bør gøre bogen til et must for forskere, studerende og almindeligt interesserede. Men ingen roser uden torne. Jeg synes, at Bregnsbo

undervurderer, hvor galt det kunne være gået for kupmagerne efter de dramatiske begivenheder natten mellem 16. og 17. januar 1772. Caroline Mathilde udtrykte det selv i raseri eller fortvivlelse på selve natten, da hun sagde: "Man behandler mig som et dyr", og at hendes bror kongen af England "skal snart skaffe mig revange". Det var jo en enestående situation, at en engelsk prinsesse blev holdt i fængsel, og så på Hamlets Kronborg af alle steder, og alfa og omega for kupmagerne måtte være at skaffe en tilståelse om utroskab fra en af parterne for at undgå en britisk militær intervention. Hvad var der sket, hvis f.eks. Struensee ikke var brudt sammen på forhørets 2. dag den 21. februar, hvor han tilstod sit forhold til dronningen, og at Caroline Mathilde senere lod sig narre til at tilstå? Eller hvis Christian 7. i sin uberegnelighed eller et kort øjeblik klarhed havde krævet at se sin hustru? Bregnsbo går meget let hen over de militære oprustninger i England og den engelske gesandt Robert Murray Keiths energiske kamp på Caroline Mathildes vegne. Det kan nævnes, at Georg den 3. og den britiske regering den 4. april besluttede at udruste en betydelig flådestyrke på 10 lineskibe, et antal fregatter og to bombarderskibe, som ville være udrustet til at sejle til København to uger senere. Den 7. april planlagdes en omfattende aktion mod Danmark-Norge med både angreb på København og Helsingør og flådekrig mod den danske handel og søfart. Da ordren kom den 24. april om at stoppe udrustningen, var det ifølge den britiske udenrigsminister Suffolk i sidste øjeblik, for skibene i Plymouth ville være sejlet inden for nogle få timer.

Ligeledes synes jeg, at Bregnsbo ikke klart nok ser, hvor labil og usikker situationen var med Caroline Mathilde i eksil i Celle i stedet for det planlagte Aalborg. Hun var det naturlige udgangspunkt for intriger mod det ny styre, og nu var hun uden for deres rækkevidde. Hvad ville der ske, når hendes søn blev myndig – med en hævngherrig og levende mor, som absolut ikke havde glemt noget? Nu stoppede historien med hendes uventede død som 23-årig, og en sammensværgelse om et kup i København med englænderen Nathanail Wraxall som mellemmand kom ikke videre, men for enhver betragter måtte kuppet i januar 1772 indtil da ses som afslutningen på en halvleg, ikke på selve kampen.

Jeg kan ikke afslutte anmeldelsen uden at kommentere Bregnsbos beslutning om ikke at analysere Caroline Mathildes personlighed og psykologi, men derimod se hende som en begivenhed i Danmarkshistorien. Er kernen i denne begivenhed ikke to menneskers tøjlesløse og særdeles kødelige forgæbelse i hinanden, en forgæbelse, som i sit kølvand efterlod både forarge-

de tjenestefolk, tilsølede sofaer og offentlig sladder? Kan en forfatter bare fravælge dette psykologiske fænomen, som er banalt for udenforstående og verdensomrystende for deltagerne, når det var så afgørende for det politiske forløb? Er kærlighed eller for den sags skyld liderlighed ikke også begivenheder i Danmarkshistorien?

Med denne biografi har vi fået en god, klar og let forståelig skildring af det politiske spil i tiden før og under Struenses magtperiode, men jeg synes ikke, at den i sin tilgang og noget tørre stil lever op til og fyldestgørende forklarer det psykologiske og politiske drama, der er begivenhedens centrum og udspring.

Dan H. Andersen

Bent Knie-Andersen: Horsens – købstaten og guldsmedene 1500-1900. Horsens Museum, 2006. 340 s., 250 kr.

En stor del af den kunsthistoriske forskning i Danmark publiceres af museerne, ligesom værker om kulturhistorie, arkæologi og historie i stort tal udgives i museumsregi. Der ydes betydelige økonomiske tilskud fra de offentlige kasser og fra de almenyttige fonde til disse bogværker, men alligevel er det kun en brøkdel af disse stærkt subventionerede, ofte yderst attraktivt udstyrede publikationer, der anmeldes i de landsdækkende aviser. Det er i dag almen politik på dagbladenes kulturredaktioner at begrænse anmeldelser så meget, som det overhovedet er muligt, og da fjernsyn og radio for længst har opgivet at tage kulturlivet alvorligt, forbliver bøgerne det, som tyskerne kalder "Geheimtipp" uden at nå den læserskare, de henvender sig til.

Hvorledes denne misere, som blot vedbliver at udvikle sig fra ondt til værre, kan modarbejdes, skal ikke diskuteres her, men et digert og grundigt researchet arbejde som Bent Knie-Andersens værk om guldsmedene (der fortrinsvis arbejder med sølvet) i Horsens, aktualiserer dilemmaet. Emnet for den attraktivt illustrerede bog kan synes smalt, men viser sig dog at have mange interessante aspekter, og mængden af bevarede sølvarbejder er imponerende. Forfatteren er økonom, ikke historiker eller kunsthistoriker, men han har undersøgt sine kilder i både dybden og bredden. Det rige materiale, som en jysk provinsby kan levere inden for et betydningsfuldt kunsthåndværk, er fremlagt i form af dokumenter og informationer om de genstande af de enkelte mestre, der i dag findes

i Horsens Museum og i landets kirker. I den behandlede periode kendes navnene på 71 guldsmedemestre, og af disse kan man registrere værker af 55.

Som bogens titel angiver, indeholder bogen også en nyttig, men lidt vidtløftig oversigt over købstaden Horsens' historie og arkitektoniske udvikling, samt en lang række grafiske fremstillinger af økonomiske og sociologiske faktorer af relevans for guldsmedefaget. Her kan man af og til trække lidt på smilebåndet, når forfatteren ud fra nogle ganske få personers forhold opstiller procentskalaer af temmelig begrænset værdi, f.eks. hvad ang. mestrenes status som enten husejere eller lejere. Det havde været ønskeligt, om der i stedet blev præsenteret et større materiale til sammenligning mellem tilstandene i Horsens og i andre købstæder i Danmark. Til gengæld er det relevant at få at vide, at der i boerne kun kan dokumenteres genstande i ædelt metal efter fem Horsensguldsmede, og at et forbausende stort antal af guldsmedene på dødstidspunktet var fattige eller direkte insolvente. Man kunne have ønsket sig mere oplysning om, hvad det betød for guldsmedene, at det af Catharina 2. fordrevne "russiske hof" af prinser og prinsesser, som beskæftigede omkring 50 personer, havde sæde i Horsens i tiden 1780 til 1807. For at få forbeholdene overstået, hvad gælder første dels historiske indføring i Horsensølvets plads i kunsthåndværkets historie, er det heller ikke tidssvarende at operere med stihistoriske begreber som "Regence officiel" og "Louis Seize officiel". Når Knie-Andersen skriver, at rokokoperioden "officielt regnes fra 1750 til 1775" må man anføre, at stilbetegnelserne inden for kunsthistorien i løbet af det 20. århundrede blev så udhulede, at de, rent ud sagt, i dag er ubrugelige. Det viste sig med stor tydelighed i "renæssanceåret" 2006. Kunsthåndværket i guld og sølv er ydermere oftest så herligt nemt at datere og lokalisere ganske præcist igennem de stempler, der angiver byer, mestre og årstal, så oplysninger om fremstillingsåret burde være alt nok.

Den anden halvdel af *Horsens - købstaden og guldsmedene 1500-1900* vil til gengæld være af varig nytte for sølvsamlere, museumsfolk og enhver, der interesserer sig for dansk kunsthåndværk. Her gives en kronologisk oversigt over alle kendte guldsmede i byen og deres værker, i det tilfælde, sådanne kan lokaliseres i dag. Den ældste mester kender vi kun navnet på, han hedder Hans, og det ældste kendte Horsens-arbejde er en alterkalk fra byens Helligåndskloster, dateret til 1490, som nu befinder sig i Kulturhistorisk Museum i Randers. Bent Knie-Andersen har fremdraget en rigdom af arkivalier vedr. guldsmededynastierne og de enkelte me-

stre, hvilket er andendelens store force, og de enkelte mestermærker er gengivet her, ligesom Byarkivet i Horsens har bidraget med glimrende fotografier af relevante købstadseksteriorer. Fotografen Henrik Wichmann tegner sig for hovedparten af de mange farvefotografier, der viser Horsens Museums sølvbestand foruden enkelte genstande i privateje. Det kan dog undre læseren, at den flittige forfatter ikke har valgt at inddrage alle kendte værker i offentligt eje af guldsmedene fra Horsens. Går man f.eks. til Lise Funders katalog over samlingerne i Kunstindustrimuseet, "Danske sølv 1600-2000," finder man der arbejder af Nicolai Brandt, Mogens Thommesen Lövenhertz og Moritz Jensen Angel, der supplerer Bent Knie-Andersens oplysninger på det bedste.

Charlotte Christensen

Harald Ilsøe: Biblioteker til salg. Om danske bogauktioner og kataloger 1661-1811. Danish Humanist Texts and Studies, Volume 31. Museum Tusulanums Forlag, 2007. 261 s., 298 kr.

Harald Ilsøes bog om danske bogauktioner og dertil hørende kataloger er ét af de værker, som man allerede ved udgivelsen kan spå en lang levetid. Bogauktionskataloger har hidtil været meget ujævnt og mangelfuldt registreret (i Bibliotheca Danica og Rex) og har slet ikke været udnyttet forskningsmæssigt i det omfang, de fortjener. Det bliver der nu gode muligheder for at råde bod på. Gennem mange års arbejde med bog- og bibliotekshistorie har Harald Ilsøe samlet og bearbejdet oplysninger om materialet, og det er dette stof, som nu er gjort tilgængeligt i en smuk og indbydende bog. I ét og samme bind får læseren både en fremragende historisk introduktion til emnet og et uvurderligt opslagsværk. Heldigvis har forlaget sørget for en solid indbinding, så også af denne grund vil værket kunne bruges flittigt i mange år fremover.

Den indledende oversigt (36 sider) er informationsmættet og spændende. Her gennemgås de offentlige bogauktioners historie fra begyndelsen i 1661 og halvandet hundrede år frem. Auktionsvæsenet, der blev ganske nøje reguleret gennem en forordning 1693, bredte sig hurtigt fra hovedstaden til alle dele af landet. Der blev tale om en af de vigtigste arenaer for bogdistribution, hvor store mængder af ofte relativt nye bøger kunne skifte hænder på få timer. I mange tilfælde indgår oplysninger om bog-

auktioner i det almindelige auktions- og skiftemateriale, der findes på landsarkiverne. Men ved større bogsamlinger blev det snart almindeligt at få trykt særlige kataloger, som skulle informere og lokke potentielle købere til. Som mange andre af tidens brugstryk er de i vidt omfang gået tabt. På s. 13 vises en oversigt over registrerede bogauktionskataloger i Bibliotheca Danica, og her falder det i øjnene, at der fra årene 1711-20 kendes 74, men fra det følgende årti kun 25 kataloger. 1751-60 er tallet helt oppe på 110. Katalogerne blev aldrig i samtiden genstand for konsekvent indsamling. Heldigvis er dog ganske mange auktionskataloger fra Københavns lærde miljø blevet bevaret som dele af de større private bogsamlinger, der senere indlemmedes i Det kongelige Bibliotek.

Ud fra katalogerne selv samt arkivalisk materiale kan Ilsøe give et fascinerende billede af auktionernes organisering og afvikling. De fleste blev holdt i private hjem, gerne i afdødes bolig, men nogle gange rykkede man f.eks. til Børsen eller de store boghandlernes domiciler. Selvfølgelig blev katalogerne blev forberedt god tid i forvejen. Det omfattende registreringsarbejde blev typisk betroet nogle (mere eller mindre kyndige) studenter mod betaling. Udenbys Liebhaberere kunne ved hjælp af katalogerne så arrangere sig med lokale kommissionærer, der sørgede for indkøb på deres vegne. Også priser og betalingsformer bliver behandlet, og til sidst kommenteres en række væsentlige kildekritiske spørgsmål, bl.a. det forhold, at det jævnlige kun var dele af en persons bogsamling, der endte på auktion.

Harald Ilsøes indledning er en uomgængelig introduktion (og metodehåndbog) for alle, der vil arbejde med auktionskataloger. Men den er også i sig selv en væsentlig afhandling, der følger sig smukt til den i forvejen store buket af fornemme arbejder om dansk bog- og bibliotekshistorie, som Ilsøe har lagt navn til. Hovedparten af bogen (s. 49-231) har dog karakter af et opslagsværk og udgøres af en kronologisk ordnet og annoteret oversigt over alle kendte bogauktionskataloger fra perioden 1661-1811, i alt ca. 430. Nogle gange fylder oplysningerne blot 2-3 linjer, ikke mindst for de mange kataloger, der ikke hidtil har været registeret. F.eks.: "Auktion over Niels Rømers bøger Bergen 1743 (ikke i BD). Rømer døde 1742 som kapellan i Bergen. Et eksemplar af katalogen, der rummer 395 bind, findes i Norge (CPA 245)" [CPA er forkortelsen for Carl S. Petersen: *Afhandlinger til dansk Bog- og Bibliotekshistorie*, 1949]. Men i mange tilfælde kan Ilsøe ud fra egne studier eller sekundærlitteratur tilføje komprimerede beskrivelser af hovedindhold, d.v.s. forekommende sprog, emner, forfatterskaber (og dermed give et signalement af den samlede lærdomshistori-

ske profil), ligesom ejerskab af bestemte håndskrifter eller sjældne bøger omtales. Mange af de skatte, der i dag befinder sig i Det Kongelige Bibliotek, kan her følges i skiftende bogejeres samlinger! Beskrivelser af katalogerne efter store bogsamlere som f.eks. Jens Bircherod (1709), Hans Gram (1748 og 1750), og Wilhelm August von Osten (1750 og 1764) fylder hver ca. 2 sider, og der henvises løbende til sekundærlitteratur, der enten omhandler katalogerne eller titler heri (f.eks. er der godt 20 videre henvisninger indeholdt i afsnittet om Gram).

Bogauktionskatalogerne og den her givne oversigt har stor relevans i forhold til mange forskellige forskningsfelter, hvoraf lærdoms- og boghistorie naturligvis er de allermest oplagte. Hvis man er interesseret i en bestemt lærd person, vil man straks kunne kigge efter vedkommende i det fyldige navneregister. Her vil en eventuel hovedindførsel med bogauktionskatalog være klart understreget, men øvrig omtale er også medtaget (hvis vedkommende er omtalt i den indledende afhandling eller i forbindelse med andre kataloger, f.eks. som forfatter, køber eller tidligere ejer af bestemte bøger). Der er ligeledes et nyttigt register til identificerede håndskrifter og ældre tryk; d.v.s. at man kan jage f.eks. et bestemt nummer i Det kongelige Biblioteks ældre samlinger og finde frem til de kataloger, hvor det har været sat til salg!

Men Ilsøes bog vil ikke kun hjælpe den lærdoms- eller boghistoriker, der i forvejen ved, hvad han eller hun søger efter. Den vil også kunne inspirere til nye undersøgelser i materialet. Man behøver blot at læse enkelte af de mere udførlige katalogbeskrivelser for at komme på sporet af mange muligheder. Man kunne undersøge, hvilke former for bøger som bestemte grupper eller generationer af gejstlige og andre lærde har ejet. Man kunne studere forekomsten af særlige sprog (hvem læste f.eks. franske og engelske værker i større omfang?) eller af bestemte emner, fag eller forfattere. Og man kunne kortlægge (især hvis man også inddrog auktionsmateriale i arkiverne), hvilke grupper af "bogbrugere" der købte forskellige former for litteratur på auktionerne – og til hvilke priser.

Mulighederne er nærmest uendelige. For den studerende, som aldrig har haft en auktionskatalog i hånden, kan såvel introduktion som fortegnelse måske ved første møde virke overvældende kompakt og noget indforstået. Men aldrig har det været enklere at finde ud af, hvad man kan bestille hvor – og at få en fornemmelse af, hvad stoffet rummer. Det er sådan set bare om at komme i gang. En stor tak til Harald Ilsøe for at have stillet dette skatkammer til rådighed for videre forskning.

Charlotte Appel

Kasper G. Andersson: Til Folkets Sande Gavn – Et dansk numismatisk guldalder-tidsbillede. Dansk Numismatisk Forening, 2006. 110 s., 225 kr.

Det er en statelig bog, forfatteren og den landsdækkende forening har udgivet. Forsiden viser Bertel Thorvaldsens idealiserede portrætbuste af Frederik den 6. samt den ene af de to medaljer, der er bogens hovedtema – og som ”vandmærke” billedhuggeren H. E. Freundts genfundne udkast til den.

Det første kapitel handler om rigets tilstand. Her skildres bl.a. det paradoksale i kongens folkelige popularitet set på baggrund af hans håndhævelse af enevælden og af de ændringer, der skete med helstaten 1813-15. Frederik havde som kronprins fået kredit for sin medvirken ved landboreformerne under sin fars regime. Allerede i 1822 blev der på borgerligt initiativ fremstillet en jubelmedalje i anledning af, at kongen havde overlevet en livstruende lungelidelse.

1833 var det galt igen. Frederik var på en af sine talrige rejser i Hertugdømmerne blevet indlagt på sin svigerfars slot, Louisenlund tæt ved Kiel. Der gik næsten en måned, før han igen vendte hjem til en stormende modtagelse i hovedstaden.

Som et udtryk for borgerskabets hengivenhed havde en komité planlagt udsendelsen af en medalje i anledning af helbredelsen. Formand var numismatikeren, biskop P. E. Müller. Til at udføre arbejdet valgtes den allerede nævnte Freund, der havde været Thorvaldsens nære medarbejder i Rom i en halv snes år og som stadig boede dér. Projektet forløb derfor ikke uden hindringer og blev temmelig forsinket. 1600 borgere i hovedstaden købte medaljen. Bestillingsliste og regnskab blev offentliggjort i Adresseavisen. Her kunne alverden inklusive kongen følge med. Der møder vi guldalderens feterede mænd, Eckersberg, Oehlenschläger og brødrene Ørsted, men også mennesker, der var ramt af enevældens censur – og nu måske håbede på amnesti – f. eks. den senere krigsminister A. F. Tscherning og N. F. S. Grundtvig. 24 medaljer blev slået i guld og hovedsageligt uddelt til den kongelige familie.

Men inden den københavnske medalje fremkom, havde kongens svigerfar, den gamle landgreve og formelle statholder i Hertugdømmerne, Carl af Hessen, udsendt en alternativ helbredelsesmedalje. Kunstneren var Albert Jacobsen, der ligesom Freund var professor ved Kunstakademiet i København. I modsætning til den ”danske” medalje havde landgrevens naturligvis tysk tekst. På bagsiden fremgår, at den

var præget af NEU PLATINA. Det gjaldt næsten hele oplaget og havde sin baggrund i grevens store interesse for alkymi og for at promovere egne landvindinger indenfor fremstilling af nye metaller.

Hermed er vi nået til bogens mest indholdsrigt kapitler. Det er tydeligt, at metallurgi har forfatterens interesse. Efter en redegørelse for Carls baggrund ved det danske hof, berettes om hans kemiske forsøg med metaller på sit laboratorium. En interesse han havde ”arvet” fra sin far. Der gøres deltaljeret rede for, hvordan godtroende og grådige fyrster gennem århundreder var blevet betjent af alkymister. I slutningen af 1700-årene var naturvidenskabelig viden dog så udbredt, at deres muligheder var begrænsede. Carl karakteriseres dog som en forbenet mystiker, der holdt fast ved guldmageri. I 1825 mødte han geologen og kemikeren J. G. Forchhammer, og fra da af blev bestræbelserne mere målrettede. Resultaterne blev bl.a. afprøvet ved fremstilling af en mængde afslag af aktuelle og ældre mønt- og medaljestempler. Bogen bidrager til oplysning om mange af dem.

Efter et kapitel om avis anmeldelser af de to konkurrerende medaljer og ét om medaljeværkstedet sluttes bogen af med en historisk epilog, der beskriver de sidste år af kongens regeringstid til hans død i 1839. Her omtales bl.a. Uwe Jens Lornsens slesvig-holstenske oprørsskrift og virksomheden i ”*Selskabet til Trykkefrihedens rette Brug*” samt andre demokratitiltag. Helbredelsesmedaljerne fra 1833 blev enevældens numismatiske svanesang.

Værket er ualmindelig pænt sat op af Torben Juul Hansen; andre af foreningens bestyrelse har også bidraget med kompetent arbejde. Næsten alle billeder er perfekt gengivet, beskåret og placeret. Mange af billedteksterne er udvidet og sat sammen til selvstændige temaer, der sætter lys på emner og tid fra endnu flere vinkler. Nederst på hvert opslag er bogens fulde titel gengivet på den ene side og på den anden kapitlets navn – oftest et enkelt ord – samt et lidt længere citat. Det kan virke lidt krukke med en sådan ”pegepind” trykt med kapitæler. Men anmelderen overgav sig på side 80, hvor det hedder ”en liden lysestage af jern” har tilsyneladende været eneste lyskilde – i landets førende medaljeværksted. Bogen har gode referencer, engelsk resume og et personregister.

Finn Grandt-Nielsen

Anne Løkke: *Patienternes Rigshospital 1757-2007*. Gads forlag, 2007. 120 s., 229 kr.

Det kongelige Frederiks Hospital, nu Kunstindustrimuseet, blev det første civile sygehus i Danmark. Hospitalet åbnede i 1757 og har som institution lige siden modtaget patienter til behandling. Anne Løkke præsenterer i *Patienternes Rigshospital* dets lange, foranderlige historie og løfter samtidig en flig af et internationalt unikt kildemateriale, nemlig 250 års bevarede hospitalsjournaler fra flere millioner patientforløb. For at strukturere institutionens lange udvikling og det store materiale, har Anne Løkke valgt tre nedslag med 100 års mellemrum: 1797, 1897 og 1997.

I 1797 fungerede Frederiks Hospital primært som et sygehus for de fattige, som blev behandlet på det offentlige regning. På den tid var hospitalet en flot og meget respekteret institution i hovedstaden og der er næppe tvivl om, at de tre daglige måltider, roen og den forholdsvist rene seng har været befordrende for de fattige patienters helbredelse, når man betænker, hvordan Københavns slumkvarterer så ud på den tid. En af bogens mange patientskæbner, en 20-årig murerdreng, kan meget vel have reddet livet eller sin arbejdsduelighed, da han blev indlagt og behandlet for et gammelt sår på hånden, som ikke ville hele. Ubehandlede sår var potentielt livstruende og sårbehandling var dengang hovedopgaven på den kirurgiske afdeling, mens operation var undtagelsen. Hospitalet havde dog også betalende patienter. Der eksisterede et sindrigt system af ydelser, som kunne tilkøbes, herunder bedre kost, fødsel hos overjordemoderen, fritagelse for at være undersyningsobjekt, enestue samt det ultimative: En herskabelig sygelejlighed, som kostede en mindre formue. Hospitalet spejlede den tids meget klasseopdelte samfund og det er tankevækkende for læseren, at de tider måske er på vej tilbage i dag, hvor private sygeforsikringer vinder frem og privilegerer nogle samfundsgrupper. Igennem bogen analyserer Anne Løkke udviklingen i sygdomsbehandlingen og sygdomsbegrebet godt. Jeg studsede dog over, at teorien om de *fire* legemsvæsker nævnes som grundlaget for overlæge F. L. Bangs og den generelle sygdomstænkning omkring 1800. Legemsvæskerne og dermed sygdom blev næppe opfattet så ortodokst på den tid og havde fået følgeskab af andre sygdomsopfattelser knyttet til bl.a. nerve- og karsystem.

Hundrede år senere, i 1897, repræsenterede Frederiks Hospital ikke længere det ypperste i det danske sundhedsvæsen. Hospitalet var ned-

slidt og honorerede ikke de nye krav om hygiejne i patientbehandlingen. Indretningen af hospitalets "tekøkkener" illustrerede den aldrende institutions alvorlige skavanker. Det lille rum tjente både som køkken (inklusive opvask af service, spyttekrus og urinkolber), garderobe for personalet, linnedepot, rengøringsrum samt lokum. Samtidig var hospitalet plaget af overbelægning, som betød, at patienterne blev lagt "dobbel", d.v.s. to i hver seng. Hospitalet oplevede dog et lyspunkt inden for kirurgien, hvor anæsthesigasser og netop hånd- og sårhygiejne havde fremkaldt en revolution. Et skifte, som i bogen er smukt illustreret af et fotografi med et hold kirurger, som står i hvide skjorter, vest og slips og skrubber fingre med sæbe og neglebørste foran hver deres vaskefad.

I 1910 flyttede hospitalet til nye bygninger på Blegdamsvej og fik indlagt vand, elektricitet og wc'er med afløb til kloak. I 1970 blev bygningerne revet ned og erstattet af et moderne højhusbyggeri, som fik en kortvarig glansperiode førend det tørnede ind i de nuværende omskiftelige tider i sundhedsvæsenet og på hospitalet selv. Gode resultater var der ellers nok af. Fra 1897 til 1997 var produktiviteten blevet 50-doblet og gennemsnitsliggetiden reduceret fra 40 dage til 5 dage. En række uheldredelige og farlige sygdomme var blevet til medicinske rutineopgaver og dertil kom nye behandlinger, f.eks. hjertetransplantationer og reagensglasbefrugtning, som i 1897 ville have været utænkelige. Men Rigshospitalet, ligesom resten af sundhedsvæsenet, er i tiltagende grad kommet i offentlighedens søgelys. Sundhedsydelse skal måles, herunder patienternes tilfredshed, som er blevet et vigtigt succeskriterium. Rigshospitalet opfattes som en "*servicevirksomhed*", hvor den syge er "*kunde*", og hospitalet er for nylig begyndt at lave systematiske undersøgelser af patienternes oplevelse af hospitalsopholdet.

Anne Løkke har skabt en bog, som dels er rigtig flot illustreret, men som også formår at fortælle en kompleks historie igennem 250 år. De tre nedslag fungerer godt. De giver nogle interessante øjebliksbilleder og de indflettede patientskæbner giver fortællingen substans. Nedslagene fungerer samtidig som indgangsvinkler til tre forskellige tidsaldre, som får lov til at spejle sig i hinanden. Fortællingen er tilmed underbygget af en række letforståelige tabeller og figurer om primært patientmaterialet. Anne Løkke fortæller en levende historie, som kan læses af alle med interesse for sygdoms- og sundhedshistorie.

Morten A. Skydsgaard

Irene Hellvik, Per Grau Møller, Henrik Vensild og Holger Villumsen (red.): Landbrugshistorien på museum. Beretning fra et symposium afholdt den 27.-28. oktober 2005. Landbohistorisk Selskab, 2007. 175 s., 158 kr.

En gang var landbruget ikke blot et hovederhverv, det var også i egen og andres opfattelse et hovedelement i landets kulturhistoriske identitet. Landbruget spillede derfor sammen med de gamle byhåndværk en stor rolle i den museale grundlæggelsesperiode i slutningen af 1800-tallet og første halvdel af 1900-tallet. Parallelt hermed har landbrugshistorien været et af de store temaer i dansk universitets- og arkivforskning, og landbrugshistorien fik tidligt sit eget selskab. Men i dag siver landbruget ud af museerne; tidligere landbrugsmuseer omdefinierer sig til egnsmuseum, transportmuseum eller "Historiens Hus" – eller lægger den landbrugshistoriske formidling ud til en *open air*-aktivitet, en gård eller et kulturlandskab (til gengæld er der opstået en underskov af små nostalgiske privatsamlinger). Heller ikke landbrugshistorien er den samme som før – så der var god mening i, at tre hovedkræfter, *Landbohistorisk Selskab*, *Dansk Landbrugsmuseum*, *Gammel Estrup* og museernes *landbrugspulje* i 2005 tog initiativ til et symposium om landbrugshistorien og museerne. De mange bidrag er nu samlet i en interessant antologi.

Formanden for Landbohistorisk Selskab, Per Grau Møller, lægger i forordet ud med det meget relevante spørgsmål om, hvorfor vi fortsat skal satse på landbrugshistorien, når erhvervet i dag er reduceret til under 5 % af den erhvervsaktive befolkning. Ud over, at landbruget stadig er et vigtigt eksporterhverv, peger Per Grau Møller her især på, at en væsentlig del af det danske kulturlandskab er skabt af landbrugserhvervet fra oldtid til nutid, hvor 60 % af landet stadig er landbrugsjord. I de senere år er det da også landskabshistorien, der i høj grad har stået i centrum, ikke mindst i de store forskningsrådssatsninger i 1990'erne ("Det agrare landskab", "Foranderlige landskaber" m.fl.), hvori også museerne har deltaget. Per Grau Møller omtaler ejendommeligt nok slet ikke denne væsentlige side af landbrugshistorien, selv om han selv var en central aktør i flere af disse projekter. Alligevel må man sige, at antologien afspejler, at interessen for landbrugets historie på mange måder er gledet fra erhvervets mennesker og produktioner til dets kulturelementer: bygningerne, haverne, husdyrene og landskaberne.

Kun et af bidragene fortæller om en egentlig samtidsundersøgelse af landbruget, nemlig Hanne Christensens artikel om en undersøgelse af landboliv i Midtsønderjylland, hvor forandringerne fra 1950 til i dag i produktion, bygninger og hverdag, blev dokumenteret ud fra et etnologisk livsformsperspektiv. Til gengæld handler hele to bidrag om de haver og planter, som før i tiden var helt fraværende, når landbruget og dets bygninger skulle udforskes. Gert Poulsen fra Nordisk Genbank fortæller om principper for indsamling og bevaring af ældre nytteplanter, mens Helle Ravn, Langelands Museum, fortæller om landbohaverne. Begge bidrag afslører dog i og mellem linjerne, at Danmark på dette område står langt bag Norge og Sverige. Indsamling og bevaring er kun i sin vorden, og var det ikke for museerne, ville stort set ingen mark- eller haveplanter være bevaret på roden, fra roerne på Vestfyns Hjemstavngård til de alt for ofte nedprioriterede haver på fri-landsmuseerne. Også i bygningsfredningen er haverne nu med, dog kun med 11 landbohaver i forhold til 82 landbobygninger. Det fremgår af bidraget fra Lisbeth Brorson fra Kulturarvsstyrelsen, der også handler om mulighederne for bevaring af ikke-fredede landbrugsbygninger og om styrelsens temagennemgange, der afslørede uventet store egnsforskelle (hvor hun går let hen over, at egnsforskellene også afslørede væsentlige svagheder i den nuværende elitære fredningspraksis, der dog ikke skal lægges bidragyderen til last). Endvidere er der et interessant indlæg om husdyrene på museer af Niels Bendsen, Vendsyssel Historiske Museum, der bl.a. kommer ind på de etiske spørgsmål vedr. dyr på museum. Er det dyrplageri at holde sunde dyr i en gammeldags stald? Og forstår en bybofamilie, at en drillet tyr kan stange, selv om der et trådhegn mellem publikum og dyr? Og endelig er kulturlandskabsforskningen her repræsenteret ved det europæiske hedeprojekt *Heathcult* med dansk forankring på Grindsted-Vorbasse Museum (Holger Villumsen).

På den måde kan man sige, at museernes forskning, indsamling og bevaring til gengæld for den skrumpende traditionelle kerne i landbrugshistorien: landbrugerne og deres redskaber – har fået nyt liv gennem en udvidet bredde i temaerne. Samtidig viser bidrag af bl.a. Irene Hellvik og Charlotte S. H. Jensen, at museerne også i formidlingen tager nye udfordringer op, som bl.a. gives af, at landbruget ikke mere er en selvfølgelig forståelsesramme for befolkningen.

Til gengæld savner man to andre temaer. Det ene er forholdet mellem landbrugshistorie og landbohistorie, et fælles problem både for museerne og de universitære forskningstraditioner. Jens Aage Søndergaard, Dansk Land-

brugsmuseum, er i sit bidrag om museets indsamlingspolitik inde på, at museets virkefelt er blevet omdefinert fra landbrugshistorie til landbohistorie, parallelt med at selskabet hedder Landbohistorisk Selskab. Men hvad er egentlig "landbohistorie"? Er det bare landsbyundersøgelser eller undersøgelser af et fortidigt andels-Danmark? Eller er det en ny kulturhistorisk dimension, hvor man med inspiration fra sociologiske og etnologiske forskningstraditioner eftersøger urban-rural modsætningsparret i nutidens kultur og livsformer med kritisk lys på myterne om, at den fysiske urbanisering til enhver tid også betyder de urbane livsformers sejr? Og hvorfor har vi så få landskabsudstillinger og landskabsmuseer? Det andet tema er den mere museologiske diskussion om branchemuseernes krise: Er det rimeligt, at fortidens erhverv lever videre i så mange landbrugs-, søfarts- og fiskerimuseer i forhold til antallet af industri-, service- eller informations-samfundsmuseer? Eller ligger problemet snarere i forholdet mellem specialmuseet og museet, der ser helheden, også land og by, ud fra lokale, regionale, nationale og internationale synsvinkel? Det er temaer, som burde tages op af andre symposier.

Peter Dragsbo

Niels Frederiksen: Et liv til søs. H. P. Thomsens erindringer om livet på havet 1874-1917 med kommentarer og supplerende bemærkninger indbefattende en maritim ordliste, der forklarer ord og vendinger. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg, 2006. 313 s., 148 kr.

Hans Peter Thomsen (1858-1935) var født på Fanø og blev sømand. Han nåede at sejle på seksten sejlskibe og senere på fem dampskibe, inden han gik i land som 59-årig. Det meste af tiden var Thomsen afsted på langfart i årevis uden at være hjemme. Med sejlskibene, der tit udgik fra Hamborg, gik han ofte i den bekendte fart på Sydamerika, men kom desuden rundt i Europa, Sydafrika og Indonesien. I kortere perioder mellem hyrerne arbejdede han hjemme ved familiens landbrug eller andet forefaldende arbejde på land. Thomsen blev med tiden selv parthaver og fører af et barkskib, men måtte i 1904 p.g.a. økonomiske problemer med skibet i stedet søge over i andres dampere som styrmand. Alt i alt en almindelig og solid sømandskarriere i overgangsperioden mellem sejl og damp, nøgternt berettet uden de store armbevægelser.

Med støtte i dagbøger og andet løbende nedskrevet materiale har den gamle søulk sat sig og med sin tydeligvis ikke skrivevante hånd nedfældet sine erindringer. Udgiveren har valgt at gengive Thomsens tekst med stavfejl, halvtende sprog og usikker grammatik. Dette gør læsningen til lidt af en prøvelse. I stedet burde udgiveren have gjort både den gamle sømand og den nutidige læser den tjeneste at frisere og normalisere teksten.

Selve erindringerne fylder kun lidt under halvdelen af bogen. Hovedparten af resten udgøres af en hundrede sider lang maritim ordliste med yderst detaljerede forklaringer à la den store Ordbog over det Danske Sprog. Dette virker voldsomt, og ord som kaffe og brystsvag er vel ikke særlig maritime. Desuden bringer bogen forskelligt materiale om H. P. Thomsens familie, hans hus i Nordby (som i dag er Fanø Museum), data på de skibe, han har sejlet med, samt spredte oplysninger om ladninger og driftsresultater for nogle af hans skibe.

Bogen er gennemillustreret og nydeligt layoutet, men det kan ikke nægtes, at det samlede indtryk af bogen er noget flimrende med dens mange forskelligartede, tilsyneladende tilfældigt fremkomne og ikke særlig samarbejdede bestanddele. En resolut forlagsredaktør burde have grebet behjertet ind og styret projektet mere sikkert i havn.

Erik Gøbel

Hans Thomsen: Jens Bjerg – en saga blot. Lokalhistorisk Forlag for Bording Sogn, 2007. 163 s., 160 kr.

"Rejs du bare, din fyr! Prøv om du kan få det bedre!" Sådan lød faderens besked, afleveret med de obligatoriske ørefigener, da den 17-årige Jens Bjerg (1879-1928) ytrede ønske om at rejse hjemmefra for at realisere sine drømme om en karriere inden for handel og business. Jens Bjerg var ældste søn fra en hedegård i Hammerum herred og som sådan uundværlig som arbejdskraft derhjemme. Han købte sig fri ved at hyre en karl i sit sted og drog, som så mange andre fra egnen havde gjort før ham, af sted som uldkræmmer. I 1902 kunne den driftige iværksætter opbygge en mindre tekstilvirksomhed i Bording Stationsby, et foretagende som lovede godt, men endte skidt. Husspektakler i Jens Bjergs nystiftede familie førte til oprud fra Bording, derefter en mislykket løbebane som hotelvært og fabrikant forskellige steder i Jylland, konkurs og skilsmisse, og på ny en tvivlsom eksistens som omvandrende uldkræmmer,

denne gang på Færøerne. Her var markedet dårligt (færingerne gik i folkedragt!), så Jens Bjerg rejste videre til Reykjavik, hvor han i løbet af få år skabte sig en ny og lovende karriere som forretningsmand og hotelejer. Han døde pludseligt i en alder af 48 år, på et tidspunkt, hvor alt tegnede lyst for ham og hans nye familie.

I årene 1907 til 1910, på bunden af tilværelsen, satte Jens Bjerg sig for at skrive sine erindringer, "Min Levnedbeskrivelse fra jeg var 10 Aar". Disse erindringer har Hans Thomsen bearbejdet og udgivet i fyldige uddrag i sin 163 sider store bog, der i kraft af et fint udvalg af fotos fra datiden samt fra nutidens Bording og Reykjavik tager sig indbydende ud. Men skindet bedrager. I virkeligheden udgør Jens Bjergs erindringer kun en fjerdedel af stoffet, svarende til 25-30 normalsider. På trods af deres korte omfang giver disse sider dog et kulturhistorisk interessant indblik i, hvordan en begavet bondeknøs forsøgte at skabe sig en karriere inden for en vanskelig og usikker erhvervsbranche. Desuden har Hans Thomsen skrevet en fin indledning til Bjergs erindringer.

I modsætning hertil er anden halvdel af bogen, Hans Thomsens skildring af Bjergs karriere på Island, ikke noget vellykket projekt. Bortset fra enkelte avisartikler findes der kun sporadisk kildemateriale om emnet. Dette materiale, relevant såvel som irrelevant, fremlægges stort set in extenso i bogen. I tilgift får læseren en række mere eller mindre uvedkommende rejseskildringer fra Island samt flere sider uddrag af kendte sagatekster, illustreret med farvefotos af diverse sagalokaliteter. Ikke kun Jens Bjerg, men også hans forældre, indhylles i alt for megen sagamytologiske nimbus: Bjergs gamle fader kom sig ikke over "sønnetabet"; hans moder blev en kendt "sagafortæller" o.s.v. Det havde klædt fremstillingen, hvis Thomsen havde holdt sig til emnet og i stil med indledningen skrevet en kortfattet og sammenhængende afslutning.

Asger Simonsen

Hanne Thomsen og Jytte Thorndahl: El og gas til danske kommuner. Elmuseet og Gasmuseet, 2007. 342 s., 199 kr.

Vi savner den virkelig først, når den ikke er her. Elektriciteten. Og for 80 år siden kunne man sige det samme om gassen. Ingen varme, lys, madlavning og kraft i store dele af de stadig voksende byer. Forsyningsvirksomhedernes historie bliver sjældent anset for at være fængs-

lende, men alligevel har både el og gas siden midten af 1800-tallet i stigende grad været en uundværlig del af hverdagen og genstand for heftige politiske slagsmål. Med andre ord ligger der masser af materiale, der viser vejen frem til vores moderne levevis. Forudsætningerne for en større undersøgelse er derfor til stede – ikke mindst i lyset af at 2007 var industrikulturens år. Museumsinspektør Jytte Thorndal fra Elmuseet og museumsleder Hanne Thomsen fra Gasmuseet modtog i 2004 støtte fra Kulturarvstyrelsen til tre nærstudier af elektricitetens og gassens udviklingshistorier i Viborg, Aalborg og Århus kommuner fra midten af 1800-tallet og til i dag. Projektet er ambitiøst anlagt med fokus på både empiri og lange linjer, teknologihistorie, kulturhistorie, lokalhistorie, politisk historie og økonomisk historie.

El og gas til danske kommuner har to primære formål. For det første ønsker forfatterne at finde forskelle og ligheder i de to energiformers udviklingshistorier og navnlig undersøge den indbyrdes konkurrence. Både el og gas havde hver for sig potentiale til at dække 1900-tallets behov for varme, lys og energi i byernes boliger og fabrikker. For det andet anskues både el- og gasforsyningen som et socioteknisk system, der ikke alene afhænger af den teknologiske udvikling, men påvirkes aktivt af politikere på lokalt og nationalt plan, fagfolk og forbrugere. Begge præmisser danner udgangspunkt for en interessant analyse, hvor elektricitetens ubestridte dominans over gassen bliver set kritisk efter i sømmene.

El og gas til danske kommuner har store ambitioner, der langt hen af vejen også indfries. Bogen kommer hele vejen rundt om emnet fra husmoderforeningernes rolle i salget af el til de internationale konjunkturers påvirkning af råvarepriserne. Især er bogens struktur en styrke, idet den giver læseren plads til fra- og tilvalg. Man kan vælge overblikket i de indledende afsnit om forsyningsystemernes teknologiske og politiske præmisser på landsplan, eller dykke ned i de empiriske afsnit om enten gassens historie, elektricitetens historie, eller en af de tre byers forsyningshistorie. Dog behandles gennemgående træk såsom gassens og elektricitetens funktion i hjemmet ikke i dybden i alle kapitler – her ville referencer i teksten eller et register have været en hjælp.

El og gas i danske kommuner imponerer især ved det store kildearbejde, der er lagt til grund for undersøgelsen. Kildetyperne spænder vidt og afslører et omfangsrigt arbejde i indsamlingsfasen – især fordi perioden strækker sig over mere end 150 år, hvor langt de fleste kildetyper findes i hele perioden i alle tre byer. Der er benyttet byrådsforhandlinger, forsyningssta-

tistikker, regnskaber, årsberetninger, fagtidskrifter, aviser, aktionsgruppers analyser, breve og meget andet. Denne diversitet afspejler forfatterens ønske om at vise forsyningsvirksomhedernes historie så bredt som muligt. Herigennem demonstrerer forfatterne, at det lokale politiske klima og de enkelte byers interne erhvervsfordeling samt almene samfundsstrukturer havde en ligeså stor – og om muligt større – betydning i den ene forsyningsforms succes over den anden end de rent teknologiske muligheder.

De tre kommuner, Viborg, Aalborg og Århus, havde meget forskellige indstillinger til offentlig drift og differentieringen af priser på elektricitet og gas. Fra Viborg kommunes forholdsvis sene interesse for selv at overtage driften af gasværket fra Det Danske Gaskompagni i 1924 til Århus og Aalborg kommuners meget målrettede fokus på optimering og udvidelse af den lokale energiforsyning i årene omkring århundredeskiftet. Det er naturligvis en pointe – selvom forfatterne ikke selv nævner den – hvor forskelligt forsyningsvirksomhederne i tre kommuner kunne udvikle sig, selvom de lå forholdsvis geografisk tæt. Men ud fra en faglig synsvinkel ville det have klædt forfatterne at udbyde valget af netop disse tre kommuner og konsekvenserne af valget, udover at alle tre kommuner tidligt fik både gas- og elværk.

Overvejende er bogen velskrevet, om end den høje informationstæthed sætter sin naturlige begrænsning for, hvor meget man kan læse ad gangen. Forfatterne har som museumsfolk på henholdsvis Gas- og Elmuseet stor ekspertise på området, men det forleder dem ikke til at skrive indforstået. Enkelte steder glipper det dog med et lidt for teknisk ordvalg med betegnelser som f.eks. snitbrændere (s. 67) eller buelamper (s. 175). Her ville en velanbragt illustration hjælpe den alment interesserede læser. Bogen har kun få illustrationer, men bortset fra ovenstående indvending har de relevans og ligefrem humoristisk karakter. Hvem vidste f.eks., at man på Århus Bade- og Lysanstalt omkring 1910 for kun 1,50 kr. kunne få et elektrisk karbad med frotering (s. 218) – datidens vej til sundhed – og sandsynligvis ikke helt ufarligt.

Alt i alt er *El og gas til danske kommuner* et solidt studie, der giver en bred men også detaljeret introduktion til elektricitetens og gassens historie i Danmark. Ligeså værdifuldt er bogens bud på, hvordan forsyningsystemers historie kan skrives uden at forfalde til den klassiske fremskridtoptimisme, og med en problematisering af at der heller ikke ved teknologihistorie er meget, der er "naturgivent" bedre end noget andet.

Nina Seirup

Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918*. Museum Sønderjylland & Historisk Samfund for Sønderjylland, 2006. 373 s., 298 kr.

Åh nej, ikke endnu en bog om Sønderjylland, lød det fra en af mine venner, da hun så bogen. Det vil dog næppe skræmme den trofaste skare af læsere, der er specielt interesseret i landsdelens historie. Bogen har imidlertid så mange kvaliteter, at den appellerer til et endnu bredere publikum.

Udgangspunktet er dystert med over 5.000 faldne sønderjyder under 1. verdenskrig, tusindvis af sårede, flere årgange af unge mænd for hvem skyttegravskrigens rædsler aldrig slap sit tag, med de følgevirkninger det gav for hele landsdelens indbyggere.

Forlægget for antologien var en foredragsrække, Historisk Samfund for Sønderjylland holdt i 2005. Bogen består af en indledning, tidstavle, 15 tematiske kapitler, fakta- og citatboksarbejdet af i alt ni forskellige bidragsydere. Forfatterne har deres forankring i museums-, undervisnings- og arkivverdenen. Det, at forsøge at gøre en succesfuld foredragsrække til en antologi, kan være særdeles problematisk, men i dette tilfælde er det lykkedes særdeles godt. Redigeringsarbejdet må have været betydeligt, ikke mindst arbejdet med de mange fine illustrationer både i s/h og i farver.

Efter devisen, alle nye læsere kan begynde her, giver seminarielektor Jørn Buch på 40 sider en indføring i 1. verdenskrigs årsager, forløb og konsekvenser. René Rasmussen skriver veloplagt og med blik for det væsentlige om Sønderjylland ved krigens udbrud og fortsætter med interneringen af dansksindede ledere. Forløbet gav ikke anledning til de rædselsscenarier, som krigen i de efterfølgende år skulle afstedkomme. Populært sagt dokumenteres det tydeligt, at det første offer ved krigsudbruddet igen var "sandheden" – og det er jo slet nok. I et senere kapitel skriver René Rasmussen om sønderjyder i allieret krigsfangenskab. Her er tonen til tider nærmest munter, og han slutter af med, at der endnu i dag er eksempler på forbindelser i tredje og fjerde generation mellem efterkommere af sønderjyske krigsfanger og efterkommere af bønder i Frankrig, hvor fangerne tjente. Elendighed er der derimod rigeligt af i Martin Bo Nørregårds kapitel om sønderjyderne ved fronterne samt i Sven Falkner Sørensens kapitel om faneflugt. I forhold til de beretninger, der tidligere er blevet udgivet samt den eksisterende litteratur, er det begrænset, hvor meget nyt disse kapitler fremkommer med,

hvilket også gælder Birgitte Vestergaard Futtrups bidrag om de sønderjyske krigsinvalider. Måske er det også et urimeligt krav at stille i en antologi af denne karakter. Desto mere imponeres man over Inge Adriansens bidrag. Hverdagslivet i Sønderjylland skildres med empati og faglig indsigt. Det gælder, hvad enten hun skriver om hjemmefronten eller allierede krigsfanger. Her er mange små historier, som virkelig bevæger én, skrevet uden skygge af sentimentalitet. Endnu mere fortjenstfuld er det, at formidlingen er sober men med bid, så man uvilkårligt reflekterer over det læste. I hendes bidrag om mindesmærker i Danmark for faldne sønderjyder samt om sønderjyske soldatergrave i Frankrig og England præsenteres vi for de meget kontante realpolitiske overvejelser, der ligger bag opførelsen og frem for alt selve iscenesættelsen af mindesmærker. Mens de lokale mindesmærker over faldne i sognet omtales yderst respektfuldt, er tonen hård over for Mindeparken i Marselisborg. Her havde der fundet en selektion sted efter nationalt sindelag, således at faldne hjemmetyskere ikke blev medtaget. Hendes dom lyder da også, at hele anlægget er overflødig, da de faldne jo allerede var mindet med erindringssteder lokalt.

Antologiens nok mest specialiserede kapitel om sikringsstilling Nord, Zeppelinbasen ved Tønder og andre militære anlæg har flere forfattere og virker lidt usammenhængende, hvilket nok skyldes, at en af hovedkræfterne døde inden fuldførelsen af sit bidrag.

Hans Schultz Hansen tager sig i et kort kapitel af grænsespørgsmålet under krigen, og Axel Johnsen følger trop med en udførlig analyse af krigens afslutning og revolutionen i november 1918. Endnu engang en periode i den sønderjyske historie, der er særdeles kaotisk og vanskelig at overskue, men det lykkes ham elegant at udrede trådene for læseren. Antologien mangler naturligvis heller ikke en omtale af DSK, Foreningen af Dansksindede Sønderjyske Krigsdeltagere 1914-18. Den står Hans Schultz Hansen for. Foreningen, som blev oprettet i 1936, forblev frem til 1988 *foreningen*, der på godt og ondt holdt minderne om krigen i live. Den tid er nu forbi, men mit bud er, at også DSK'erne ville have været særdeles tilfredse med bogen. Når man selv er opvokset i et sønderjysk sogn og i slutningen af 1960'erne og 1970'erne fik fortalt historier af eller med udspring i DSK'ernes beretninger, kan det kun glæde, at det er lykkedes forfatterne at skabe en kollektiv fortælling om landsdelens svære år under den store krig. Hæver man sig op over det personlige plan, kan alle glæde sig over, at de fleste bidragsydere er eksperter, der har påtaget sig at formidle deres forskningsbaserede studier i en ny og letligæn-

gelig form. Bogen kan varmt anbefales til alle historisk interesserede, hvad enten der er tale om lærd eller læg.

Peter Fransen

Helle Reinholdt: Hugo Matthiessens Skanderborg. Fotograferet september 1918. Forlaget Hikuin, 2007. 68 s., 120 kr.

Kulturhistorikeren Hugo Matthiessen (1881-1957) er nok mest kendt for sine velskrevne skildringer af forgangne tiders bødler, tyve, prostituerede, Limfjord og Hærvej, der fortsat hører til blandt perlerne i dansk kulturhistorisk forskning. Al rosende omtale af denne omfattende bogproduktion til trods er Matthiessens største præstation uden sammenligning de systematiske fotograferinger af danske købstads-miljøer fra Skagen til Nexø, som han foretog 1913-22, inden kameraet i det næste årti blev rettet imod danske vejstrøg og herregårde.

I 1987 påtog Højbjerg-forlaget Hikuin sig den store opgave at publicere Matthiessens utallige fotografier fra de danske købstæder. Med faglig og økonomisk bistand fra lokale museer og fonde er fotografierne fra de enkelte købstæder lokaliseret i Nationalmuseets arkiv og løbende publiceret. Nyeste skud på stammen er så Skanderborg, hvis huse, gader, gårdmiljøer og gadedøre Matthiessen fotograferede i september 1918. Før man kommer på sightseeing i Skanderborg er man blevet introduceret til mennesket og fotografen Hugo Matthiessen og Helle Reinholdt, museumsinspektør ved Skanderborg Museum, har opridset den lokale baggrund for Matthiessens visit i 1918 og skrevet de ledsagende billedtekster. Hertil kommer litteratur- og kildeoversigt samt bykort og motivliste, så interesserede læsere har mulighed for at orientere sig yderligere.

Fotografierne bærer vidnesbyrd om et enestående stykke dokumentationsarbejde fra Matthiessens hånd. Bogen vil således være til gavn og fornøjelse for alle med interesse for by-, arkitektur-, kunst-, slægts- og lokalhistorie i al almindelighed og Skanderborgs historie i særdeleshed. Fotografierne bliver ikke mindre relevante af, at mange af de pågældende bygninger og gårdmiljøer i dag er blevet kraftigt restaureret, eller for længst er bukket under for det fremskridt, der sjældent levnedes plads til topede brosten og dueslag på gavlen.

Matthiessen så helst, at der ikke optrådte mennesker på hans fotografier, men både Skan-

derborgs indbyggere og deres høns har dog ofte sneget sig med alligevel, ligesom hestepærer er en obligatorisk rekvisit, når der er taget billeder af gade- og vejstrækninger. Sådanne "forstyrrende" elementer gør dog ikke bog eller fotografier ringere – tværtimod!

Jakob Ørnbjerg

Bent Vedsted Rønne: Mellem to fronter. Arbejderbevægelsens historie i Haderslev 1873-1940. Haderslevs historie bd. 1. Haderslev Byhistoriske Arkiv, 2005. 319 s., 298 kr.

Det er både et spændende emne og en vigtig bog der her præsenteres for læseren, og stadsarkivar Bent Vedsted Rønne har gjort et stort arbejde ved udarbejdelsen af denne fremstilling, der langt hen bygger på arkivalsk materiale, samt omfattende og dermed tidskrævende studier i lokale aviser m.v. Emnet er i sig selv spændende, fordi vi her har at gøre med en arbejderbevægelse, der fra starten skulle forholde sig til to typer af kollektive identiteter, dels den socialistiske og dels den nationale. Skulle danske arbejdere prioritere det nationale over det socialistiske, når de nu var borgere i Preussen og del af det tyske kejserrige, eller skulle de tage udgangspunkt i virkelighedens verden og engagere sig fuldt og helt i den tyske arbejderbevægelse? Det var et centralt spørgsmål for arbejdere i Haderslev før 1920.

Emnet bliver selvfølgelig ikke mindre spændende af, at det nordslesvigske område skiftede nationalt tilhørsforhold efter 1. verdenskrig. De mest interessante afsnit af bogen er måske dem, hvor vi følger de tyske socialdemokraters overgang fra at være en del af SPD til at blive en del af det danske Socialdemokrati og de tyske fagorganisationers tilsvarende skifte fra tysk fagbevægelse til den danske fagforeningsstruktur. På begge områder skete det med tøven og nogen modvilje, fordi der var tale om at flytte fra noget, der var bedre end de nye forhold, de skulle vænne sig til. Tone og tradition var meget forskellige i det danske og det tyske Socialdemokrati. De sønderjyske partiforeninger måtte indordne sig under den centralistiske organisationsform i det danske Socialdemokrati, skriver forfatteren. I SPD havde partimedlemmer og foreninger i højere grad været vant til at præge debatten og beslutningerne. På lignende vis måtte de faglige organisationer omstilles til forholdene i dansk fagbevægelse; således skulle det tyske bygningsarbejderforbund deles op på fag – murere, tømrere, murerarbejdsmænd

o.s.v. – og under de danske forhold skulle fagforeningerne koncentrere sig om det faglige (løn og arbejdsforhold) og ikke diskutere politik, som de tyske arbejdere havde været vant til under tyske forhold. Interessant at se den danske organisationsmodel i det lys.

Socialismen kom til Haderslev i begyndelsen af 1870'erne og da i Lassalles udgave, d.v.s. ADAV (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein), og de første fagforeninger blev også oprettet her. Overraskende er det at møde svenske August Palm i Haderslev, men han var der også. Det var dog først fra 1890'erne, efter socialistlovens ophævelse, organiseringen rigtigt kom i gang, og de nordslesvigske områder blev ikke et af det tyske Socialdemokratis stærke områder. Frygten for udvisning holdt nogle tilbage, og for andre gik det nationale forud for det sociale og politiske. Det er interessant at bemærke, at det var en kreds af arbejdere, der i begyndelsen af det 20. århundrede tog fat på organiseringen af danske arbejdere på et selvstændigt nationalt og dansk grundlag; det blev i 1911 til Dansk Arbejderforening for Nordslesvig, som var vendt imod Socialdemokratiet. Fra 1890'erne blev der dannet fagforeninger i større omfang, og fagbevægelsen opstod her som en blanding af industriforbund og fagforeninger. Haderslev fik med det såkaldte Fagforeningernes Kartel fra 1898 en lokal faglig fællesorganisation i byen. Det blev Fagforeningernes Kartel sammen med Socialdemokratiet, der markerede arbejderbevægelsen i politiske sager før verdenskrigen.

Vendepunktet blev selvfølgelig 1. verdenskrig, som for den almindelige tysker blev en hård tid, efterhånden som krigen trak ud. Det er ikke til at sige ud fra bogen, om forholdene var værre eller bedre i Haderslev end andre steder. Vi får også historien om Haderslev i revolutionsårene 1918-20. Fra november 1918 blev der dannet arbejdsråd og soldateråd i Haderslev. Men udtryk for revolutionære strømninger var det ifølge Bent Vedsted Rønne ikke. Afstemningen i Nordslesvig gav dansk flertal, og vi forstår til fulde, at de tyske socialdemokrater, der i 1919 endelig var sluppet af med det preussiske monarki og havde fået den republik, de havde kæmpet for så længe, ikke var udelte begejstret for at skulle forlade den nye republik og flytte over i det gamle danske monarki.

Fra 1920 bliver arbejderbevægelsen i Haderslev så et stykke Danmarkshistorie. Særlig interessant er her selvfølgelig perioden fra 1930'erne, hvor kampen mod nazismen kom i forgrunden. Kommunisterne førte deres egen kamp mod nazisme og fascisme, mens socialdemokraterne talte for et samarbejde med andre partier i kampen mod de danske og tyske nazister. En af de kendte socialdemokrater blev

ekskluderet og etablerede en forening til kamp mod nazismen på et rent nationalt grundlag.

Det er ikke de litterære blomster eller sproglige finurligheder, der præger Bent Vedsted Rønnes fremstilling; vi er tæt på kilderne; nogle steder måske for tæt, måske for beskrivende og nærmest leksikalsk, f.eks. hvor vi bevæger os igennem alle de socialdemokratiske organisationer. Mange personnavne forbliver navne, som vi ikke forbinder noget med. Jeg havde gerne set lidt mere om konteksten, herunder Haderslev by, om byens arbejdere og byens arbejdspladser. Det er i udpræget grad en organisationshistorie og bevægelsens historie, Bent Vedsted Rønne fortæller. Man kunne nok også have ventet, at den historiske kontekst ville være mere nærværende i en bog med dette emne. For min skyld måtte første del frem til 1920 gerne være skrevet mere eksplicit som et stykke "tysk historie". Især perioden under Wilhelm II var en vigtig periode i tysk historie og i tysk arbejderbevægelses historie. Det kan eksempelvis undre, at Köller-politikken i begyndelsen af det 20. århundrede behandles så kortfattet, når nu nationalisme-socialisme-problematikken er en af de centrale i bogen. Man ville vel også have ventet, at socialdemokraterne i Haderslev forholdt sig til de diskussioner, som blev ført i det tyske Socialdemokrati i perioden, f.eks. reformdebatten i forlængelse af von Volmars politik i Bayern eller diskussionen blandt de preussiske socialdemokrater om kampen mod treklassevalgretten, for slet ikke at tale om den heftige strid om krigsbevillingerne i 1914. Jeg havde gerne set Haderslevs arbejderhistorie skrevet ind i den bredere tyske historie. Disse bemærkninger rokker imidlertid ikke ved bogens mange fortjenester og det gode arbejde, Bent Vedsted Rønne har lagt for dagen. Der er meget nyt at hente i bogen, og det er en særdeles informativ bog, som med garanti vil blive konsulteret, når emnet er arbejderbevægelsen i Sønderjylland, og som også kaster interessante vinkler over dansk arbejderbevægelse i det hele taget.

Knud Knudsen

Henrik Lundtofte (red.): Samarbejde og sabotage – seks mænd 1940-45. Historisk Samling fra Besættelsestiden 1940-1945, 2006. 271 s., 200 kr.

Historisk Samling fra Besættelsestiden har udgivet dette lille, velbearbejdede værk i anledning af sit tyveårs-jubilæum. Man har valgt at forme jubilæumsskriftet som en antologi over seks meget forskellige personligheder, der på

hver deres vis har sat sig spor i besættelsestidens historie. Nogle har gjort det tydeligt, andre af dem er knapt blevet bemærket, og det er denne bogs store fortjeneste at bringe også disse sidstes historier frem i lyset. Mens socialdemokraten H.C. Hansen og den tyske rigsbefuldmægtigede dr. Werner Bests aktiviteter under krigen formentlig er kendt af de fleste, i hvert fald i en vis udstrækning, er dette næppe i samme grad tilfældet for så vidt angår de fire andre aktører.

Niels Wium Olesen beskriver i sit kapitel om H.C. Hansen en stræbsom og succesrig socialdemokratisk leder, der besidder alle de for en politisk førerskikkelse nødvendige kvalifikationer, herunder en vis kynisme. Der tegnes et levende og i mange henseender sympatisk portræt af Hansen, og ikke mindst beskrivelsen af hans aktivitet under departementschefsstyret 1943-45 vidner om en pragmatisk, men mål- og ansvarsbevidst politiker, der virker for Danmarks såvel som for sin egen og sit partis sag. Mens læseren på det første par sider kan få indtryk af en fremstilling, der synes set gennem socialdemokratiske eller måske endog hansenske briller, vinder portrættet i nuance og alsidighed efterhånden som læsningen skrider frem. Balancen mellem samarbejdspolitik og national interesse og den meget langsommelige bevægelse fra den for Tyskland fordelagtige pragmatisme til en forsigtigt pro-britisk holdning, beskriver Wium Olesen fint i sin skildring af forholdet mellem Hansens og Christmas Møllers syn på sidstnævntes virksomhed i London.

Landstingsmanden og landbrugspræsidenten Henrik Hauch hører utvivlsomt til en af datidens glemte politikere, og i sit kapitel gør Mogens Rostgaard Nissen et vellykket forsøg på at rette op på denne mangel. Man får herigennem indtrykket af en vilje- og principfast person, der afviser at stille sig i spidsen for en national samlingsregering, og som forfægter liberale synspunkter uden at tabe nødvendigheden af det parlamentariske samarbejde af syne. Rostgaard Nissen skildrer medrivende, hvorledes Hauch under de vanskelige vilkår i krigens første år formår at varetage dansk landbrugs eksportinteresser, og ride stormen af overfor kritik fra det stærkt højrenationale LS såvel som hans egen partifælle Madsen-Mygdahl, der havde rettet skarpe anklager mod ham for ikke tilstrækkeligt effektivt at fremme landbrugets interesser. Rostgaard beskriver Hauch som en stærk personlighed, der både var åben for andres (end landbrugernes) berettigede krav på at blive tilgodeset, og én som, når det gjaldt, var villig til at forhandle med hvem som helst – endog med besættelsesmagten – hvis han anså det for at være til gavn for dansk landbrugs interesser.

Henrik Lundtofte beskriver en anden af de sjældent omtalte skikkelser fra besættelsestiden, overretssagfører Ejnar Krenchel. Krenchel påkaldte sig megen vrede for i tale og skrift at tage til orde imod sabotagen og for at gøre det gennem et vel aktivt opsøgende samarbejde med besættelsesmagten. Dette var sådan set i god overensstemmelse med, hvad ledende politikere havde lagt op til, men Krenchels selvstændige og øjensynligt helt unødvendigt pro-aktive initiativ blev ikke værdsat, og blev i følge Lundtofte af samtiden fundet mindre undskyldeligt. Krenchel lå ellers forsvarspolitisk tæt op af tredivernes radikal-socialdemokratiske holdninger. Han var en ægte discipel af Hørup og dermed formentlig anti-militarist af samme principielle årsager som den mangeårige udenrigsminister, dr. Peter Munch. Dertil kom, at Krenchel efter april 1940 hørte til blandt de mest tilpansningsivrige og tysk-positive meningsdannere, og hyldede den opfattelse, at man skulle lade stormagterne udkæmpe deres indbyrdes krig, uden fra dansk side at tage del i deres væbnede opgør. Overretssagfører Krenchels lange række af radioforedrag, hvori han undsagde sabotagen, gav ham tilnavnet "den danske Goebbels", og den illegale presse rettede massive smædekampagner mod hans person. Heri blev hans troværdighed systematisk undergravet ved anklager for pædofili, homoseksualitet i almindelighed, tyskvenlighed og nazi-sympatier. Lundtofte beskriver Krenchels agitation og de illegale avisers modpropaganda som udslag af en intens psykologisk krigsførelse, som blev fejlet ind under gulvtæppet af efterkrigstidens konsensus om det enige Danmark, der stod forenet bag Modstandsbevægelsen og samarbejdet med England.

En nærmere præsentation af den tyske rigsbefuldmægtigede dr. Werner Best er næppe påkrævet. John T. Lauridsen følger imidlertid interessante detaljer til det kendte billede af legemliggørelsen af den tyske side af samarbejdspolitikken i doktorens skikkelse. Vi får beskrevet en ambitiøs embedsmand, der går sine egne veje både i forhold til *Wehrmacht* og i forholdet til Berlin, hvor *Auswärtiges Amt* synes at være hans talerør overfor, såvel som i nogen grad skærm imod, rigets ledelse. Bests evne og vilje til samarbejde med danske myndigheder og enkeltpersoner i bestræbelsen på at få sin egen "danske løsning" til at fungere og derved skaffe Tyskland de for krigsførelsen nødvendige forsyninger er grundigt beskrevet, men Lauridsen giver tillige læseren et godt indblik i denne løsningsmodels begrænsninger. Bests forsøg på at få *Wehrmachts* øverste repræsentanter i Danmark, og herunder navnlig general von Hanneken, til at indse, at sabotagen skulle bekæmpes

som alle andre lovovertrædelser med politi, efterforskning og kriminalpræventiv indsats er velbeskrevet. Kapitlet konkluderer, at Best til det sidste og trods al modgang formåede at fastholde sin personlige *approach*, der sigtede mod at bruge færrest mulige tyske ressourcer på besættelsesadministrationen af og kontrollen med Danmark. Best fastholdt det standpunkt, at tyske interesser i Danmark skulle varetages gennem danske myndigheder, idet ethvert brud med de eksisterende forhold ville udgøre et unødigt dræn af tyske kræfter.

Lulu Anne Hansen og Mona Jensen beskriver to kommunistiske modstandsfolk, der vel nok er ukendte navne for de fleste: Hans Peter Poulsen og Frants Gertsen. Der er tale om Esbjerg-lokal-historie, hvad beretningerne dog ikke bliver mindre interessante af. Til gengæld er det to "mikro-historier", der ser begivenhederne næsten udelukkende med de portrætterede og deres partis egne øjne. Det gør ikke historierne mindre interessante, men det er som om, de hænger frit svævende uden sammenhæng med det omgivende samfund, besættelsesmagten eller for den sags skyld SOE. Skønt disse strukturer er nævnt i beretningerne, synes det at ske sporadisk og uden nærmere analyse af sammenhængen med de to hovedpersoner og modstandsbevægelsens overordnede *policy*. Begge portrætterne er skrevet med empati og under fremdragelse af mange velvalgte detaljer i de to modstandsfolks psyke. Konkluderende skriver forfatterne, til Poulsen og Gertsen, "Bernhard" og "Keld" som de betegnedes, personificerede henholdsvis initiativ og evnen til at skaffe opbakning, og at de var "loyale partiarbejdere, der hver for sig besad de kvalifikationer, der krævedes for at udfylde DKP's forskellige funktioner i modstandsarbejdet"

Sammenfattende må bogen *Samarbejde og sabotage – seks mænd 1940-45* anerkendes for at samle seks interessante og velskrevne personskildringer og for gennem tilførelsen af viden om nogle sjældent omtalte aktører på fin måde at udvide de fleste læsers besættelsestidshorisont.

Kjeld Galster

Hans V. Poulsen: Den gode vilje. En husmandsdreng fra Tåsinge fortæller om opvækst og ungdom. Landbohistorisk Selskab, 2007. 150 s., 178 kr.

Rundt omkring i landet udkommer der mellem år og dag ganske mange erindringer. De fleste

egner sig kun for en snæver familiekreds eller et mindre lokalområde, og så er der en del af erindringslitteraturen, som fortjener større udbredelse. Hans V. Poulsens erindringer hører ganske afgjort hjemme i den sidste kategori, for med disse optegnelser bliver fortiden næsten lyslevende. De er skrevet med stilfærdighed og beskedenhed, men også med engagement og stolthed over, at det gik trods små kår. For et ungt menneske som undertegnede er det mest iøjnefaldende den omstændighed, at bogen handler om en forholdsvis nær fortid, men under nogle forhold, man umiddelbart troede hørte den fjerne fortid til. Ved nærmere eftertanke ved man dog godt, at det rindende vand, toiletter, isolering, landbrugets tekniske hjælpemidler og ikke mindst velstanden i samfundet ikke er så forfærdelig gammel, men det hele bliver jo alt for nemt til en ren selvfølgelighed, og så er det godt at stoppe op og få tingene sat i perspektiv.

Hans V. Poulsens barndom og ungdom blev tilbragt på Tåsinge – han blev født i 1933 – og det er primært her, erindringerne udspiller sig, selv om tiden som soldat og de første år på Bornholm også hører med til historien. Vi hører om foreningerne, om kammeraterne, konfirmationsforberedelsen, de første forelskelser og højskoleophold, men først og fremmest om det lille husmandssted og det daglige slid for at få til dagen og vejen. Om drengens ansvarlighed, da hans far bliver syg, og om de drøje år, da den nykonfirmerede Hans Poulsen skal ud at tjene for bønder. Vi er med, da traktoren holder sit indtog, og da Hans Poulsen som ung husmand må se i øjnene, at landbruget alene ikke kan brødføde familien. Det er det 20. århundredes store industrielle og teknologiske udvikling, der afspejles i Hans Poulsens erindringer om det lille, nære samfund som en uløselig del af den omgivende verden.

Hans Poulsen kan skrive, så man får lyst til at læse det. Der er ikke mange tyngende årstal i fremstillingen, men i bogens sidste kapitel sættes alle årstallene på plads i en komprimeret oversigt over levnedsløbet. Man kan diskutere, om kapitlet havde gjort mere gavn forrest i bogen, men det er en bagatel. Korrekturlæsningen lader en del tilbage at ønske, men stavefejllister rokker ikke ved, at *Den gode vilje* er en skildring af det 20. århundredes landbrugshistorie i vadestedet mellem Danmark som landbrugs-samfund og Danmark som industrination. Gode bøger af den slags er ikke hyldevarer, men de er nyttige for forståelsen af en tid, hvor det i høj grad var den gode vilje, det kom an på.

Karsten Hermansen

Henrik Gjøde Nielsen: Øster Hassing Kirke. 1880 – 29. august – 2005. Hals Museum, 2005. 80 s., 98 kr.

Den lille bog, som er udgivet i anledning af 125-års jubilæet for opførelsen af Øster Hassing Kirke, er den fjerde i en serie om kirkerne i Hals Kommune (nu Aalborg Kommune), som Hals Museum har udgivet de seneste år. Heraf har museumsinspektør Henrik Gjøde Nielsen forfattet de tre. Bøgerne er udformede som en slags sognehistorier, der tager udgangspunkt i kirken, men i lige så høj grad beskriver livet omkring den og søger at forbinde det med de større linier i dansk (kirke)historie.

Forfatteren går kronologisk frem og vender sig efter en kort præsentation af sognet og kirken mod middelalderen. Den nuværende Øster Hassing Kirke havde nemlig en forgænger, opført omkring år 1300 og nedrevet i 1880. Desværre er kendskabet til den ældre kirke begrænset: Nationalmuseet berejste først sognet efter nedrivningen, og ifølge forfatteren findes der end ikke et fotografi af kirken. Enkelte inventargenstande er bevaret, deriblandt døbefonten og prædikestolen, som anvendes i den nuværende kirke. Mest berømt er bronzehjorten fra Øster Hassing, en hjorteformet lysestage af malm, som fandtes indmuret i alterbordet ved nedrivningen af kirken (nu i Nationalmuseet). Disse genstande får naturligt nok en særlig omtale i bogen, men ellers fokuserer afsnittene om forholdene i den ældre tid mest på mere farverige begivenheder i sognets historie: Vi hører om hekseprocesser og kejserkrigens plyndringer, om barnemordersker og slagsmål om stolestader.

I 1877 styrtede kirkens østgavl ned, og efter afsløringen af adskillige lignende svagheder i murværket besluttede man at opføre en helt ny kirke i sognet frem for at istandsætte den gamle. Det skete ikke uden trakasserier af økonomisk og anden art, men 29. august 1880 kunne den nye kirke, tegnet i romanske former af arkitekt J. E. Gnuddtzmänn, indvies. Gjøde Nielsen opridser forløbet og beskriver derpå kirkens inventar samt de to renoveringer, den har gennemgået siden opførelsen. Sidst i bogen er lister over præster og kapellaner ved gammel og ny Øster Hassing Kirke samt litteratur- og kilde-liste. De regnskabsbøger for perioden 1672-1880, som er bevaret i Landsarkivet for Nørrejylland, omtales dog ikke. Man kan ikke forvente et så omfattende materiale gennemgået til en publikation af denne type, der ret beset handler om den nye kirke, men det havde nok været relevant at nævne regnskabsbøgernes eksistens, idet indholdet af dem uden tvivl vil kunne kaste mere lys over den forsvundne kirkes historie.

Gjøde Niensens bog er husstandsomdelt i Øster Hassing Sogn i anledning af jubilæet og må siges først og fremmest at være relevant for læsere med særlig interesse for netop denne lokalitet. Det er en sognehistorie, fortalt i et letforståeligt sprog med blik for de gode historier, og den giver en udmærket indføring i emnet for den lokalhistorisk interesserede. Bogen er illustreret med sort/hvide fotos af vekslende kvalitet.

Rikke Ilsted Kristiansen

Lise Skjøt-Pedersen: Porcelænsfabriken "Danmark" 1936-1969. Københavns Porcellains Maleri. Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune, 2006. 227 s., 158 kr.

For tredive-fyrre år siden kendte alle danskere til produkter fra porcelænsfabriken i Lyngby. Måske ikke af navn. Men de fleste havde kendskab til hjem, hvor man anvendte store kaffe- og spisestel som Rosenborg, når der skulle dækkes op til gæster, eller kendskab til hjem, hvor man gjorde flittig brug af de ildfaste fade fra Dan-ild-serien i den daglige husholdning. Der-

for har en bog om fabrikken og dens produkter et potentielt stort publikum.

Bogen er også indbydende at bladere i med de mange farvestrålende illustrationer. Og den har guldgrube, som dette udsagn leveret af den administrerende direktør: "*Det folk vil have, er seks flade, seks dybe og en scooter*" – 1950'erne på kort form. Men desværre ligger hovedvægten på oprensninger af udsagn om arbejdet på fabrikken med for mange gentagelser i irrelevante sammenhænge. Og i sidste del af bogen gennemgås stel efter stel uden synderlige sammenfatninger. Det bliver næsten uoverkommeligt. Der er ellers gode oplysninger her og der, som man ikke vil kunne finde i andre udgivelser. Som grundlag for videre studier er der altså noget at hente, hvis man er tilstrækkelig ihærdig og kan forlige sig med den manglende systematisering. Men det er ikke en bog for de mange.

Det er trist, at det er endt sådan, for der er gode hensigter: Forfatteren har haft ambition om at komme hele vejen rundt om produkterne, fra designidé over udformning, produktion, markedsføring, distribution og butikssalg til forbrugerens valg og håndtering af genstanden. Det er modigt at forsøge at gabe over så meget. Men det er altså ikke vellykket i resultatet.

Tove Bendtsen